

főh. Szerző István de Kőr.
1892 január 22.

73
48

AZ EMBERI NEM KORA

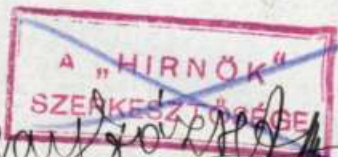
ÉS

A SZENTIRÁS.

IRTA

Dr. SZÉKELY ISTVÁN.

Dr. Székely István
1892.

Külön lenyomat a „Magyar Sion” 1887. évi folyamából.

ESZTERGOM.

1887.

281719

~~18544~~

TARTALOM.

	Lap.
Bevezetés	1
Előleges megjegyzések	2
A szentirási számok tekintélye	3

I. RÉSZ.

A szentirási időszámítás.

Az ember teremtésétől a vízözönig	6
A vízözöntől Ábrahám születéséig	7
Ábrahám születésétől az Egyiptomból való kiköltözésig	9
Az Egyiptomból való kiköltözéstől a templomépítésig	13
Az Egyiptomból való kimenet ideje az egyptologia világánál	17
A templomépítéstől Krisztusig	28
E korszak tartamára vonatkozó profán történelmi synchronismusok	32

II. RÉSZ.

A hagyomány az ember korára vonatkozó számításokról.

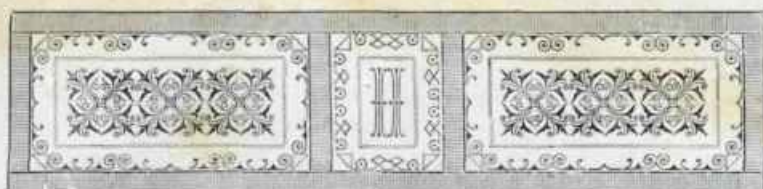
Eusebius előtti zsidó és keresztény tanubizonyságok	35
Eusebiustól a középkorig	39
A középkortól napjainkig	46

III. RÉSZ.

A szentirási számítások bírálata.

A különféle szentirási számítások eredete	52
A szentirási számok sok helyt romlást szenvedtek	65
A szentirási nemzetségtáblák hézagosságai	67
Következtetések	75

„Egy napos gyermekei vagyunk a vén földnek.”
Marcel de Serres.

Alig van korunkban a tudománynak érdekesebb és hevesebben vitatott problémája, mint az emberi nem korának kérdése. Hittudomány, történelem, régészet, nyelvészet s a természettudomány több ága vállalkozott annak megoldására; és mégis alig van tudományos kérdés, mely körül eltérőbb felfogással s nagyobb eszmezavarral találkozánk, mint éppen e fontos tárgy körül. A szent és profán történelem egyiránt a mellett tanuskodik, hogy az emberi nem kora nem nagyobb, legalább nem *sokkal* nagyobb 7—8000 évnél; de a régészek s geologusok legnagyobb része ezzel ellentétben tizezer, sőt százezer évekről beszél.

Régebben eszébe sem jutott a tudósoknak, hogy a szentírást ez oldalról megtámadják s egész a mult század végeig igen jelentéktelen pártot képeztek a tudományban azok, kik e hálátlan szerepre vállalkoztak. De századunk hamis felvilágosodása itt is kísérletet tett a szentírás tekintélyének s közvetve a kereszténység alapjainak megingatására. Először a történelem s a népek hagyományai nevében kezdettek kételyeket támasztani a szentírássra épített korszámítás ellen; azután felkutatták a különböző világrészekben talált régi emlékeket; mióta pedig a geologia némi részben világot vetett földünk multjára, de egyszersmind tág mezőt nyitott a csapongó képzelemnek is; különösen pedig mióta Darwin — a

XIX. század Ovidiusa — egy új „Metamorphosissal” lepte meg a világot: azóta a természettudományok nevében is sokan hadat izentek a szentírás és komoly történetírás időszámításának.

Ma tehát az emberi nem kora nem csupán theologiai kérdés, hanem egyik legfontosabb problémája a történelemnek, régészetnek és természettudománynak, kivált a geológiának. S daczára annak, hogy a szentírás ellen e tekintetben támasztott ellenvetések már számtalanszor meg voltak czáfolva, az ellenkező nézet éppen hazai irodalmunkban is makacsul tartja magát; sőt nem ritkán iskolai könyvek is az emberi nem mesés nagykorát — természetesen a szentírás ellen irányzott oldalvágások kíséretében — hirdetik.

Ezen okok, párosulva azon körülménnyel, hogy a kérdés honi irodalmunkban éppen a szentírástan szempontjából behatóan megvitatva tudtomra még nem volt, holott mindenkinek, ki a szentírás iránt érdeklődik, először is a kérdés ezen oldalával kell tisztába jönnie: birtak reá e kérdés kidolgozására. A jelen értekezésben csak a kérdés theologiai oldalára szorítkozom, a szentírási korszámítást ismertetve s annak tekintélyét latolgatva.

Előleges megjegyzések.

1. Kérdésünkönél nem jön tekintetbe sem a Krisztus utáni idő tartama, sem Krisztus születési éve. Nem valószínű ugyan, hogy Jézus Krisztus Róma építése után 754-ben született, mint időszámításunk feltételezi, — de mivel ugyanazon évtől, a melytől a Krisztus utáni éveket számítjuk — t. i. 754-től U. C. — számítjuk a Krisztus előtti éveket is, csak hogy visszafelé: ezen vitás kérdés az emberi nem korának meghatározására semmi befolyással nincs.

2. Aprólékos eltérésekre tekintettel nem leszünk. Az ó-szövetségi szentírás chronológiájában annyi vitás

kérdés van egy-két évről, sőt hónapról, hogy azokat bátran mellőzhetjük; először mert többnyire soha meg nem oldhatók, másodszor azért, mert az emberi nem koránál úgy sem lehetséges, de nem is szükséges évekre, sőt hónapokra kiterjeszkedő pontossággal számolni. Elég ha az évszázadokkal, vagy csak évezredekkel is tisztába jövünk.

3. Nem beszélünk itt a *világ* koráról. Ma a legtekintélyesebb hittudósok megengedik, hogy az anyag teremtetésétől, a földfelület kifejlődéseig vagy pláne az ember teremtetéséig igen hosszú idő mulhatott el; ennek meghatározását a csillagászokra és geologusokra bizzuk.

4. Tárgyunk az *emberi nem* kora lesz, vagyis azon idő hossza, mely az ember teremtetése és a mai nap közt lefolyt. Mivel a Krisztus utáni idő hosszáról kétség nincs: a kérdés tulajdonképpen a körül fog forogni, mennyi ideig tartott a Jézus Krisztus eljövetele előtti időszak.

A szentírási szövegek tekintélye.

Tudjuk, hogy a szentírás egész terjedelmében inspirált vagyis pozitív isteni közreműködéssel írott könyv. De kérdés: mily határokig terjed ki az inspiratio, névszerint a chronologiai adatok inspiráltak-e vagy nem.

Voltak, kik az inspirációt nemcsak a sz. könyvek tartalmára, hanem azok *alakjára* is kiterjesztendőnek vélték. Ma alig van nézeteltérés arra nézve, hogy az inspiratio csak a sz. könyvek *tartalmára* vonatkozik; az alak, a styl, a nyelvezet az írónak tulajdonítandók.

Azonban a sz. könyvek tartalmára való isteni befolyás foka is különböző lehet. Itt ismét némelyek per defectum, mások per excessum tévedtek.

Némelyek azt tartják, hogy az inspiratio tárgyát csak a hit- és erkölccstan képezi; a szentírásban tehát csak ez csálthatatlanul igaz és helyes. Ami nem vág a hit- vagy erkölccstanba, azt a szerző maga erejére hagyatva írta, tehát abban mint más közönséges író csálódhatott.

Másik végletbe esnek azok, kik a szentírás minden

szavának és számjegyének, úgy mint azok *most* állanak, isteni tekintélyt, inspirációt tulajdonítanak. E vélemény hibás volta alább eléggé ki fog tűnni a szentírási számok roppant eltéréséből a különféle szövegekben. Tehát in medio veritas. Mai nap a katolikus tudósok által nagyobbbrészt elfogadott elvek a következők:

1. A szentírás minden könyve és része — tehát a chronologiai részek is — a sz. Lélek befolyása alatt íratott, vagyis inspirált volt akkor, midőn a szerző kezéből kikerült.

2. Lehetséges, hogy a chronologicus részekre is positive befolyt a sz. Lélek: eas suggerendo; de bizonyosan befolyt legalább negative: omnem errorem arcendo. — Talán nem folyt be positiv módon, mert az inspiratio célja volt az embereket hit és erkölcs dolgában, nem pedig profán ismeretekre tanítani; de bizonyosan befolyt legalább negativ módon, a mennyiben a szerzőt tisztán profán dolgokban is megőrizte minden botlástól. Ezt követeli a kinyilatkoztatás méltósága és tekintélye. Mert ha a szentírás még tisztán profán kérdésekben is hamisat állítana, a tévedés, vagy hazugság vádjá Istent, a principalis auctort illetné s egyszersmindenkorra oda volna a szentírás minden isteni tekintélye vallás és erkölcs dolgában is. — Tehát ámbár a chronologia kétségtől nem „res fidei et morum“ s azért valószínűleg nem volt *positive* inspirálva: mégis téves vagy hamis, midőn azt a szentíró megírta, nem lehetett.

3. Egészen más kérdés az, hogy a szentírási szöveg, amint az *ma* közkézen forog, chronologiai hibáktól ment-e. Erre már tagadó választ kell adnunk.¹ Bizonyosságunk a különféle szövegek és fordítások számainak eltérése, mely-

¹ „Les chiffres, qui se lisaient dans les originaux étaient certainement corrects, mais Dieu a permis que des erreurs de copiste se soient glissées dans les chiffres de la Bible, comme dans tous les autres livres de l'antiquité.“ — mondja Vigouroux La Bible et les découvertes, 1885. Paris, VI. k. 30 l.

ből kitűnik, hogy vagy egyik vagy másik szöveg, vagy valamennyi változást szenvedett. Megjegyzendő azonban:

a) hogy a szentírási szövegben ma előforduló kortani eltérések és hibák nem a szerzők hibája folytán csusztak be, hanem kritikai okokból eredtek a szöveg sokszorozása közben. „Les chiffres primitifs du texte hébreu étaient sans doute parfaitement exacts. Mais suivant toute apparence des scribes negligents ont d'âge en âge altéré ces chiffres dans un grand nombre de manuscrits,” — mondja Valroger.¹ Hasonlóképen nyilatkozik Knabenbauer S. J.: „Der inspirierte Schriftsteller allerdings erfreut sich eines solchen Beistandes von Seiten Gottes, dass er nichts Falsches berichten wird; — aber der Abschreiber ... hat keinen aussergewöhnlichen Gnadenbeistand, der ihn verhinderte, beim Abschreiben entweder falsch zu sehen oder zu hören, ähnliche Buchstaben unter einander zu verwechseln, hie und da etwas auszulassen und was dergleichen allbekante Fehler der Copisten sind.”²

b) Az anyaszentegyház ugyan tanuskodik a szent könyvek épségéről, (integritas) de csak a dogmaticus és erkölcsi tartalomra nézve, legalább a chronologiai adatok épsége mellett bizonyára nem. A szent könyvek dogmaticus épségének fenntartása rendkívüli, természetfölötti, isteni mű; már pedig Isten természetfölötti módon csak az emberi nem üdvössége érdekében működik, nem pedig, hogy a tudománynak szolgálatot tegyen.

Ezek előre bocsátása után I. tartsunk szemlét a különböző szentírási szövegnek az emberi nem korára vonatkozó chronologiai adatai felett.

II. Lássuk mit szól az egyházi hagyomány s az egyház e kérdéshez; mert katolikus embernek a szentírás magyarázásában mindig tekintettel kell lenni a hagyomány és az egyház szavára.

III. Miután így a szentírás és egyházi hagyomány

¹ L'âge du monde et de l'homme. Paris, 1869. 69. l.

² Stimmen aus M. Laach. 1874. I. 358. l.

adataival megismerkedtünk, megfogjuk vizsgálni, hogy minő tekintélye van a különféle szentírási számadatoknak, általában: a szentíráson alapuló időszámításnak.

I. RÉSZ.

I. A szentírási időszámítás.

Az ember teremtésétől a vízözönig.

E korszak tartama a vízözön előtti ősatyák nemzetség tábláiból volna meghatározható, ha szerencsétlenségre éppen a nemzetségtáblák számaiban a legtekintélyesebb szentírási szövegek jelentékeny eltérést nem mutatnának. Így azonban tág tér nyílik a véleményekre.

Már I. Móz. 4. 17—22. fel van sorolva Kain utódainak nemzetségtáblája, de chronologia nélkül, miért is annak tárgyunknál mi hasznát se vesszük. Van azonban I. Móz. 5. 3—31 egy nemzetségtábla, melynek minden egyes tagjáról meg van mondva, hány éves volt midőn fia született; így tehát az egyes ősatyáknak fiuk születése előtti éveit összeadva, a vízözönig terjedő időszak hosszát ki lehet számítani. Felvilágosításul közöljük a héber szöveg nyomán összeállított következő táblázatot:

Ádám	130	éves	korában	születik	Seth,
Seth	105	"	"	"	Enos,
Enos	90	"	"	"	Kainan,
Kainan	70	"	"	"	Malaleel,
Malaleel	65	"	"	"	Jared,
Jared	162	"	"	"	Henoch,
Henoch	65	"	"	"	Mathusala,
Mathusala	187	"	"	"	Lamech,
Lamech	182	"	"	"	Noë.

Tehát 1056 év telt el Noë születéseig, mihez ha Noë 600 évét, melyet a vízözönig átélt, hozzá adjuk, azt találjuk, hogy a vízözön Ádám teremtése után 1656. évben történt a héber szöveg s az ennek nyomán készült Vulgata szerint.

Jelentékeny összegben eltér ettől az *alexandriai görög fordításból* hasonló uton nyert évszám.

Itt úgy találjuk, hogy az ősatyák fiuk születése előtti éveinek számai az első öt nemzedékben (Ádámtól Malaleelig) valamint a hetedik ősatyánál (Hénochnál) 100 évvel nagyobb mint a héber szövegben; a hatodik ősatyánál (Járednél) változatlan; a nyolczadiknál (Mathusalánál) 20 évvel kisebb; a kilenczediknél (Lamechnél) 6 évvel nagyobb. Ha tehát az ősatyáknak fiuk születése előtti éveit — a Septuaginta fordítás szerint — összeadjuk, 1642 évet nyerünk Noé születéseig; mihez Noé 600 évét hozzá adva, a vizözönig 2242 év telt volna el.¹

Mindkét szövegtől eltér a *Samaritai héber szöveg* számitása. E szerint midőn fia született volt Ádám 130 éves, Seth 105 éves, Enos 90 éves, Kainan 70 éves, Malaleel 65 éves, Jared 62 éves, Henoch 65 éves, Mathusala 67 éves, Lamech 53 éves; tehát Lamech fiának Noénak születéseig eltelt 707 év, melyhez Noe 600 évét hozzá adva a vizözön az ember teremtése után 1307. évben történt volna.

A vizözöntől Ábrahám születéséig.

Még nagyobb a szentirási szövegek eltérése a vizözöntől Ábrahám születéseig terjedő időszak hosszágának meghatározásában.

Itt ismét alapul szolgál Noe utódainak I. Móz. 11, 10–27 közlött nemzetségtáblája. (Ezzel parallel hely I. Krón. 1. a hol azonban a számok hiányzanak) Móz. I. könyve 11. fejezetéből a fentebbi táblázat mintájára következő nemzetség tábla állítható össze a *héber szöveg* szerint.

A vizözön után 2 évvel születik² Arphaxad.

Arphaxad 35 évében születik Sale,

Sale 30 „ „ Heber,

¹ Némely régi írók hasonlóképen a LXX. (a Septuaginta fordítást rövidség okáért így jelezzük) fordítás alexandriai codexe nyomán 2256 évet számitanak.

² A „genuit“ szó itt általában ily értelemben veendő.

Heber	34	évében	születik	Phaleg,
Phaleg	30	"	"	Reu (Ragan),
Reu	32	"	"	Sarug,
Sarug	30	"	"	Nachor,
Nachor	29	"	"	Tare,
Tare	70	"	"	Abram.

Tehát 292 évvel a vízözön után születik Abram.

Azonban a Genesis több ide vonatkozó helyének összevetéséből valószínű, hogy Abram atyjának nem *hetvenedik*, hanem legalább is *százharminczadik* évében született.

Ugyanis I. Móz. 11, 31. olvassuk, hogy Tare fiával Abrammal s unokájával Lottal — Aran fiával — a chaldeai Ur városból Kanaan felé tartván, utközben Haran városban (Aram-Naharaim vagyis Mesopotamiában) ideiglenesen megtelepedett s ugyanott Tare meg is halt, élete 205. évében — mint I. Móz. 11, 32 és Ap. Csel. 7, 2-ből kitűnik.

Szintén Móz. I. könyve 12. fejezetének elején olvassuk, hogy Ábrahám Isten parancsára Haranból csakugyan Kanaanba költözött. (V. ö Józ. 24, 2. II. Esdr. 9, 7. Judith 5, 6. Ap. csel. 7, 2.) De I. Móz. 12, 4.-ből tudjuk, hogy Ábrahám csak 75 éves volt, midőn Haranból Kanaanba költözött. Tehát — feltéve a nekünk legkedvezőtlenebb esetet, — hogy Ábrahám mindjárt atyja halála után kiköltözött Haranból: még akkor is atyja életének nem 70, hanem 130 évében kellett születnie. Innen tárgyunkra nézve nyilván az következik, hogy Ábrahám a vízözön után *nem* 292., *hanem* legalább 352. évben született, még a héber szöveg adatai szerint is.¹

De hogy egyeztessük ezt meg I. Móz. 11, 26. versével, a hol határozottan Tare életének 70 évére tétetik Abram, Nachor és Aran születése?

Fel kell tennünk, hogy nem mind a három ez évben

¹ Ezt már Calmet észrevette, (Dictionarium bibl. ed. Augustae Vind. 1759. 42. l.) s hogy az ellenmondást megszüntesse, állítólag a samariai szöveg nyomán feltételezi, hogy Tare nem 205, hanem csak 145 évig élt.

született, hanem csak a legidősebb, a többiek csak később. Az sem bizonyos, hogy Abram volt a három közt legidősebb, daczára annak, hogy első helyen emlittetik. Ugyanis a szentírásnak szokása több testvér közül azt, a melyik a következő történetre legfontosabb személy, *bátyjai* előtt sorolni fel. Könnyen történhetett ez a szóban forgó helyen is, s így *történt* valószínű abból, mert máskép az idézett helyek egymással ki nem egyeztethetők, legfeljebb ha a számok megrontására gondolunk.

A *LXX. fordítás* is közli I. Móz. 11, 11—27. Ábrahám őseinek nemzetségtábláját a következő eltérésekkel: a) Arphaxad és Sale közt egy Kainan nevű ősatyát említ, a ki életének 130. évében nemzé Salét. b) Arphaxadtól Saruchig minden egyes ősatya nemzés előtt éveit 100 évvel magasabbra teszi, mint a héber szöveg. c) Nachorról mondja, hogy élete 179. (más kiadások szerint 79.) évében nemzé Tarét. Ezen adatok szerint tehát *Ábrahám született 1172.* (vagy 1072.) évben a vizözön után; ha pedig a fentebb mondottak nyomán felteszszük, hogy Ábrahám születése atyja életének nem 70., hanem legalább 130. évére esett: akkor ugyancsak Ábrahám születése a *vizözön után 1232.* (vagy 1132.) évben történt a *LXX. fordítás* szerint.

A *samaritai szöveg* ide vágó adatai általában meg-egyeznek a *LXX.* adataival, kivéve, hogy a) Kainan ősatyát nem említik; b) Nachor 79. évére teszik Tare születését — a *LXX.* szöveg némely kiadásaival. E szöveg szerint tehát Ábrahám született volna a *vizözön után 942.* évben, vagy ha atyja életének 130. évében, akkor 1002. évben a vizözön után.

Ábrahám születésétől az Egyiptomból való kiköltözésig.

A *héber szöveg és Vulgata* szerint I. Móz. 17, 17. és 21, 5 verséből kitűnik, hogy Ábrahám 100 éves volt, midőn Isaac született.

I. Móz. 25, 26 szerint: Isaac 60 éves volt, midőn Jákob született.

I. Móz. 47, 28. szerint: Jákob 130 éves volt, midőn Egyiptomba költözött.

Tehát 290 év telt el Ábrahám születésétől, Jákob családjának Egyiptomba jöttéig. Ebben a héber szöveggel megegyez a *LXX. fordítás és a samariai szöveg is*.¹

Az a kérdés már most, meddig tartott a zsidók Egyiptomban való tartózkodása.

Megfelel erre II. Móz. 12, 40.: „Habitatio autem filiorum Israel, quā (qui) manserunt in Aegypto fuit quadringentorum triginta annorum.“ — Megerősítik e számot a szentírás egyéb helyei is. Így I. Móz. 15, 13. a hol Isten Ábrahámnak megígéri, hogy utódai 400 évig (ke-rek szám) lesznek idegen földön. — Továbbá Judith 5, 9. Achior moabita fejedelem Holofernes előtt vázolvá a zsidó nép történetét, annak egyiptomi tartózkodását 400 évre teszi. — Ugyanezt állítja szent István vértanu a zsidó történelemben bizonyára nem járatlan synedrium előtt a nélkül, hogy valaki neki ellentmondana. (Ap. csel. 7, 6.)

Jelentékenyen különböző adattal találkozunk azonban a *LXX. fordításban* s a vele itt megegyező *samariai héber szövegben*. II. Móz. 12, 40. verse a *LXX.* után leg-

¹ Ábrahám korára nézve két igen érdekes synchronismust szoktak felhozni.

II. Usurtasen (XII. dyn.) Farao egyik főhivatalnokának Chnumhotepnek sírjában találtak egy képet, mely bebocsátást kérő semitákat ábrázol; legalább a felirat, az arcvonások, a ruházat és a hozott ajándékok palaestinaí nomád semitákra vallanak. Sokan e képben Ábrahámnak az éhség elől Egyiptomba menekülő családját sejtik. — Hasonlóképen Chodorlahomor elamita királyt, ki több, mezopotamiai fejedelemmel szövetségbe a chanaanita fejedelmeket legyőzte és Lótót fogságba hurcolta, s kit éppen azért Ábrahám haddal támadott meg és legyőzött: általában azonosítják Kudur-Lagamar elami királlyal, ki valószínűleg 2100—2200. körül Kr. e. uralkodott egész Mesopotamia felett. (V. ö. Fr. Hommel, die semitischen Völker und Sprachen, Leipzig, 1883. I. 117—118. II.)

Azonban az első synchronismusban az Ábrahámmal való azonosság csak gyanítás, a chronologia pedig mindkét synchronismusnál nagyon inga-tag; s jóllehet a szentírásból alkotott időszámítással a lényegben összevág, annak megvilágítására vagy éppen Ábrahám idejének pontos chronologiai meghatározására nem szolgálhat.

hívebben visszaadható latinul a következő módon: „*Habitatio autem filiorum Israel, quam (II) habitabant in terra Aegypti et in terra Kanaan: 430 anni.*“ Mivel máshonnan tudjuk, hogy Ábrahám, Isaac és Jákob együttvéve 215 évig tartózkodtak Kánaánban: a LXX. fordítás szerint az Egyiptomban való tartózkodásra csak 215 évet kapunk.

De lássuk a parallel helyeket, talán megvilágítják a dolgot.

I. Móz. 15, 13. a LXX. fordításban is a héber szövegnek kedvez; Judith 5, 9. ben a LXX. fordítás a számot nem említi. A mi az uj-szövetségi szentírást illeti, mig Ap. csel. 7, 6. a héber szöveg mellett, addig Gal. 3, 16—17. a LXX. fordítás mellett szól.

A chald paraphrasis (Targum Jonathani) II. Móz. 12, 40. verséhez a zsidók Egyiptomban való tartózkodása idejét 30 évhetedre, vagyis 210 évre teszi. Ábrahám meghívásától pedig 430 évet számít.

A görög¹, samariai és chald szöveg e kisebb számait látszik megerősíteni Mózes őseinek nemzetség-táblája az eredeti szövegben is. Ha Mózes őseinek nemzés előtti éveit Lévitől számítva összeadjuk s ehhez Mózes 80 évét hozzá adjuk, az összegnek meg kellene egyezni az egyiptomi tartózkodás idejével s tényleg meg is közelelt az a LXX. fordítás 215 évét, mint az alább (a III. részben) közlött adatokból kitűnik. Azonban egyrészt alapos okaink vannak e nemzetség-táblák teljességében kételkedni — mint alább ki fogom mutatni; — másrészt teljesen osztom ama — Riehmnél² kifejezett gyanút, hogy a hetven fordító, vagy már előbb mások, az eredeti szö-

¹ P. Brucker (La controverse et le Contemp. folyóirat 1886. szept. 103. l.) azt állítja, hogy e szavak: „et in terra Kanaan“ nem találhatók a LXX. minden régi codexében.

² Handwörterbuch des biblischen Alterthums. Bielefeld-Leipzig. 1884. II. K. 1825. l.

veg 430 évét éppen azért rövidítették meg, hogy azt Mózes nemzetség-táblájával összhangzásba hozzák.¹

Megoszolván tehát a szentírási bizonyságok, pro et contra lehet érvelni. Mi az egyiptomi történelem synchronismusaira való tekintetből hajlandók vagyunk itt a héber szöveg adatának a LXX. felett előnyt adni; okaink a következők:

I. Zoan-Tanis városban találtak II. Ramses (XIX. dyn.) idejéből egy feliratot, melyen a következő adat olvasható: „mezori hónap 4-én Nub király 400 évében.“ Nub vagy Nubti hykschos király volt,² és pedig minden valószínűség szerint a hykschos korszak vége felé uralkodott. — Mivel pedig a zsidók kivonulása közönséges feltevés szerint a II. Ramses után közvetlenül következő időbe esik: a Nub királytól II. Ramsesig számított 400 év egészen vagy legnagyobbbrészt a zsidók egyiptomi tartózkodásának idején belül esik. Ez tehát a héber szöveg számát igazolná.³

II. Alább kifejtendő okokból valószínű, hogy a zsidók a velük rokon hykschosok uralma alatt jöttek Egyiptomba. Az új ellenséges dynastia tehát bizonyára a pásztor királyokat kiűző XVIII. dynastia, — vagy mivel a zsidók elnyomatása úgy látszik, hogy nem tartott több századon át, — a XIX. dynastia. Azonban mindenesetre az egyiptomi tartózkodás idejére esik az egész XVIII. dynastia; továbbá a hykschos uralom alatt és a XIX. dyn. alatt Egyiptomban töltött idő. Már pedig ezen időszak hossza — akár Manetho kivonatolói, akár az egyiptomi emlékeket kérdezzük meg, — 400 évnél kevesebbre nem tehető. — Ugyanezen eredményre jutunk, ha a XVIII. dynastia kezdetének és a kivonulásnak abszolút datumára nézve az egyptologusokat megkérdezzük.

¹ Hogy e helyen a héber szövegben olvasható számnak kell előnyt adni, azt terjedelmesen és igen ügyesen bizonyítja Brucker i. h. (szept. füz.) 101—111. lapon.

² V. ö. Wiedemann, *Aegyptische Geschichte*, Gotha, 1884. 295. l.

³ V. ö. Brugsch, *Geschichte Aegyptens*, Leipzig, 1877. 242—3. l.

A XVIII. dynastia kezdetét Brugsch 1706-ra (máshol 1700-ra), Unger 1796-ra, Mariette 1703-ra, Champollion-Figeac 1822-re teszi,¹ míg a zsidók Egyiptomból való kivonulását körülbelül 1300-ra teszik.² A két szám közti különbség körülbelül 400, a mi megfelelne az egyiptomi tartózkodásnak.

Az Egyiptomból való kiköltözéstől a templomépítésig.

A Királyok III. 6, 1. és II. Krón. 3, 2. szerint Salamon a templom építését megkezdette uralkodása negyedik évében. Hogy pedig ezen időpont mily távol esik az Egyiptomból való kiköltözéstől, megtudjuk III. Kir. 6, 1. verséből. — Azonban e versben ismét eltér a héber szövegtől a LXX. fordítás. A héber szövegben és Vulgatában 480 évet, a LXX. fordításban 440 évet olvasunk.

Növeli a zürzavart a Birák könyve, mely megemlíti minden egyes Biró kormányzási idejét s a megelőző vagy következő béke vagy szolgaság tartamát. Ha e számokat összeadjuk, az összeg ugy a héber szövegben (480) mint a LXX. fordításban olvasható számot (440) messze túlhaladja, mint a következő táblából kitűnik:

Josue halála után Chusan Rasathaim

Mesopotamia királya uralkodott (Bir.

3, 8.)		8 évig.
Othoniel (Bir. 3, 11.)	40 évig ³	— „
Eglon Moabita király (Bir. 3, 14.)	— „	18 „
Aod és utána béke (Bir. 3, 30.)	80 „	— „
Samgar (Bir. 3, 31.) rövid ideig	— „	— „
Jabin Asor királya (Bir. 4, 3.)	— „	20 „

¹ Wiedemann Aegy. Gesch. II. 732—3 l. Azonban Bunsen 1625-re teszi. Lepsius 1591-re. De Lepsius az egyiptomi tartózkodás idejét erőszakkal rövidíti meg.

² Részemről ezen absolut datumokat nem osztom, s itt csakis a számok közti különbségre fektetek súlyt.

³ Eusebius szerint (Praep. ev. x. 14.) 50 vagy (Chron. arm.) 60 évig.

Barak Deborával (Bir. 5, 32.)	40 évig.	—	évig.
Madianiták (Bir. 6, 1.)	—	"	7 "
Gideon (Bir. 8, 28.)	40	"	— "
Abimelech (Bir. 9, 22.)	3	"	— "
Thola (Bir. 10, 2.)	23	"	— "
Jair (Bir. 10, 3.)	22	"	— "
Ammoniták (Bir. 10, 8.)	—	"	18 "
Jephte (Bir. 12, 7.)	6	"	— "
Ahesan (Bir. 12, 9.)	7	"	— "
Ahialon (Bir. 12, 11.)	10	"	— "
Abdon (Bir. 12, 14.)	8	"	— "
Philistheusok (Bir. 13, 1.)	—	"	40 ¹ "
Samson (Bir. 15, 20.)	20	"	— "
Heli (I. Kir. 4, 18.)	40 ²	"	— "

Sámuel kormányzási idejének tartama bizonytalan, de a Kir. I. könyvéből valószínű, hogy legalább

	40 ³ évig	—	évig.
Saul (Ap. csel. 13, 21. Jos. Fl. Ant. VI. 14.)	40 ³	"	— "
Dávid (II. Kir. 5, 4. III. Kir. 2, 11.)	40	"	— "
Salamon 4-ik évében épült a templom	4	"	— "

463 év + 111 év.

A birák előtti korszak tartama egy kissé bizonytalan. Hogy a zsidók 40 évig voltak a pusztában, tudjuk; de Josue vezérkedésének tartamáról a szentírás nem szól s a régi írók nem egyeznek meg. Többnyire 27 és 30 év közt ingadoznak.⁴ — Éppen ily kevéssé bizonyos a Josue és Otoniel közötti időszak hossza. Hogy csak a Bir. 3, 8. említett 8 év esett-e közbe vagy ennél több, eldönteni nem lehet. Mindenesetre merésznék tartom Reusch nézetét, a ki⁵ a Josue vezérségétől Othonielig terjedő időszak hosszát 60 évre teszi. Mi tegyük azt a minimumra 8 évre.

¹ Chron. arm. szerint 20 évig.

² LXX. szerint 20 évig.

³ Mások mindkettőt 20 évre teszik.

⁴ Josue életkorának (Józ. 24, 29.) Kaleb életkorával (Józ. 14, 7. 10.) való kombinációja ezt megerősíteni látszik. — A Josuera következő vének uralma ugy látszik nem sokáig tartott. (Bir. 3, 10.)

⁵ Szentírás és természet ford. pesti növ. paps. 396. l.

Tehát az Egyiptomból való kijöveteltől Josueig eltelt 40 év; Josue vezérkedett 30 évig. (Euseb, Praep. ev. X, 14.) Ha e 70 évet a fentebbi számhoz adjuk, a kérdéses időszak hossza lesz $463 + 70 + 111 = 644$ év.

Ap. csel. 13, 20. találunk egy adatot, melyet némelyek úgy értenek, hogy az apostol Palaestina elfoglalásától Sámuelig 450 évet számít, ha ehhez a Palaestina felosztása előtti 70 évet, Sámuel 40 (?) évét s a Sámuel utáni időt (84 év) hozzáadjuk, 644 évet kapunk, ami meglepően összevágna a Bir. könyvének adataiból nyert számmal. Mivel azonban az Ap. csel.-ben említett 450 év meggyőződésünk szerint nem a Birák korára, hanem Ábrahám hivatásától, vagy ami még valószínűbb Isaac feláldoztatásától Palaestina felosztásáig terjedő időszakra vonatkozik, itt komolyan számításba nem jöhet.

Ily módon csupán két adat: a Kir. III. könyvének (6, 1) adata és a Birák könyve számainak összeadásából eredő adat olyan, melyeknek tekintélye komoly vita tárgyát képezheti és képezi. Több hypothesis létezik azok tekintélyének megállapítása, illetőleg azok kiegyeztetése körül.

1. Némelyek szerint III. Kir. 6, 1. foglalt szám ugy a héber szövegben mint a LXX-ben meg van rontva. Ezt védi pl: Reusch¹ s hivatkozik arra, hogy e szám „480“ hapax legomenon, azaz: a szentírásban csak egyszer fordul elő, tehát ha megromlott, nem lehetett a parallel helyekből kijavítani. Hasonlóképen Raska² ugy a héber szöveg 480 évét mint a LXX. 440 évét 540-ből származtatja, a héber szövegben számokat jelző betük összetévesztéséből s a másolók erroneum iudiciumából. Magyarázata azonban nagyon erőltetett.

2. Mások a Kir. III. könyvének adatát 12 nemzedéknek (40 évével) megfelelő, mesterségesen alkotott szám-

¹ I. m. 396. l.

² Die chronologie der Bibel. Wien, 1878. 35. l.

nak tekintik ($12 \times 40 = 480$.) — Igy Röckerath, Bunsen, Lepsius, Bertheau.¹

3. Mások a Kir. III. k. adatát védik s a Birák könyvében foglalt számokat különféle forrásokból compilált s megbízhatlan adatoknak tekintik. Igy Ewald, kit Schäfer² idéz. A föltevés nem éppen absurd, de nehéz volna azt bebizonyítani.

4. Ujabb időben többen Eusebius³ s más régi keresztény és zsidó írók nyomán azt vitatják, hogy a Birák könyvében a szolgaság évei a béke éveiben bennfoglaltnak. Mivel pedig a szolgaság évei 111 évet tesznek ki, az egész korszak ennyivel volna megrövidítendő. Az így megmaradt 533 évet különféle önkényes föltevések által 480 évre olvasztják le. Erre azonban Schäferrel⁴ csak annyit jegyzünk meg, hogy a szöveg elég világosan megkülönbözteti a szolgaság éveit a béke éveitől s ki mondja, hogy egyik a másikra következett.

5. Egy más ujabb hypothesis felteszi, hogy némely birák egyidejűleg kormányoztak Palaestina különböző részeiben, tehát a liber iudicum chronológiájának némely része parallel.⁵ De e nézet is nehezen egyeztetethető meg a szentírási szöveggel. Maga Schäfer még néhány jelentékenyebb hypothesis előadása után saját véleményét terjeszti elő a következőkben:

6. Kétféle chronológiája van e korszaknak: egy pontos, mely annak hosszát 480 évre teszi, s egy kevésbé pontos: a Birák könyvében. Az utóbbiban sokszor (hétszer⁶) előfordul a negyvenes szám, miből valószínű, hogy ez kerekszám, mely egy nemzedéket jelent.

¹ V. ö. Schäfer, „Die biblische Chronologie vom Auszuge bis zum Beginne des babyl Exils.“ Münster, 1879. 63–71. lap — a hol e hypothesis beható czáfolatban részesül.

² I. m. 71. lapján.

³ Chron. arm. ed. Migne, opp. Eusebii t. I. col. 168.

⁴ I. m. 72. l.

⁵ V. ö. Schäfer i. m. 73. l.

⁶ Csak ötször.

(Valószínű, hogy az egy nemzedéken át tartó pusztai bolyongás 40 évére való tekintettel s még inkább, mert a 40 szent szám volt, a zsidók régebben csakugyan 40 évet számítottak egy nemzedékre.) Mivel pedig tényleg egy nemzedék csak 30—33 évre terjed, minden 40 év helyett ennyit kellene tenni s így a kérdéses időszak 100—120 évvel megrövidülne, s a Birák könyvének és Kir. III. könyvének idevonatkozó adatai közt az összhang helyre állana. De a hypothesis valamennyi közt talán legerőltetettebb s legkevésbé valószínű.

Már maga a nézeteltérés s még inkább az egyes szerzők érvei pro et contra mutatják, hogy e kérdés a tudomány mai álláspontján a szentírástanból el nem dönthető. Sokan tehát az egyptológiához fordultak s jöllehet e kérdést annak világánál sem dönthették el — mert mint mindjárt látni fogjuk az egyiptomi történetből is lehet pro et contra érveket hozni fel; — de annyit elértek, hogy ma a tudósok legnagyobb része a Kir. III. 6. 1. közlött számnak (480) ad előnyt. E kérdés fontossága azonban bővebb megvilágítást igényel.

Az Egyiptomból való kimenet ideje az egyptologia világánál.

A szóban forgó időszak egyik határpontja a templomépités, másik az Egyiptomból való kiköltözés.

A templomépités idejét közelítőleg — 20—30 évnyi ingadozással¹ — meg tudjuk határozni; ha tehát e korszak másik végpontját, az exodus idejét is sikerül legalább közelítő pontossággal megállapítani: ez által közelítőleg adva lesz e korszak tartama is. Ily meghatározásokra nézve csakugyan több kísérlet történt; bizonyosságra azonban még ez ideig nem juthattunk. Még mindig kétes, melyek az egyidejű események s az egyidejű

¹ Némelyek Salamon halálának idejét 929-re (Brandes) vagy 932-re (Neteler) teszik, s így félszázaddal eltérnek az eddig bevett számítástól. Azonban nézetüket sem a szentírási chronologia, sem a profán történelem synchronismusa nem támogatja.

faraók; és az exodussal közönségesen egyidejűnek tartott faraók (II. Ramses vagy utódja) abszolút korának meghatározása még a legnagyobb egyptologusok közt vita tárgyát képezi. — Minden ide vágó combinatio alapját Manetho, Kr. e. a III. században élt egyptomi pap és történetírónak Josephus Flavius által¹ fenntartott elbeszélése képezi, melyet azért jónak látok itt terjedelmesebben megismertetni.

Manetho beszéli, hogy bizonyos nép (homines ignobili genere) keletről Timaos² egyptomi király alatt betört Egyiptomba, azt (facile et sine bello) meghódította, s ott kegyetlen pusztítást vitt véghez. Azután saját kebeléből egyet királylyá tett, kinek neve volt Salatis.

Ez Memphisben tartózkodott, a felső és alsó provinciát adózóvá tette, s kivált keleten várakat építtetett az Assyrok ellen. Avaris városát megerősítvén, abban nagy hadsereget (240,000 embert) helyezett el. Uralkodott tizenkilencz évig. Utána uralkodtak: Baeon 44 évig, Apachnas 36 évig és 7 hónapig, Aposis (vagy Apochis) 61 évig, Samnas (Janias) 50 évig, Ases (Assis) 49 évig. A nép neve volt hyksos, vagyis pásztorkirályok (vagy fogolypásztorok,³) mert hyk a szent nyelven királyt (vagy foglyot,) sos pedig pásztort jelent. Némelyek őket araboknak tartják. Mondja, hogy Egyptomot hatalmukban tartották 511 évig. — Azután a thebaisi királyok (Alisphragmuthosis⁴ és fia Thumosis vagy Themusis) ellenök hadat indítottak, mely soká tartott; végre Avaris városába szorították őket, s ott ostrom alá vették. Nem tudván a várost bevenni, kiegyeztek az ostromlottakkal úgy, hogy ezek elhagyva Egyptomot, a hova tetszik oda menjenek bántódás nélkül. Akkor családjukkal és vagyó-

¹ Contra App. I. ed. Coloniens. Opp. Jos. Fl. 1961. col. 1039. seqq.

² E szót többen köznévnek veszik, s honorabilisnak fordítják.

³ A hykschos szó utóbbi értelmezését ma általában elvetik. L. Wiedemann i. m. 285. s. k. I.

⁴ Eusebiusnál Misphragmuthosis.

nukkal 240,000-en a pusztán át Syriába mentek, s Jeruzsálemet alapították.

Ugyancsak Josephus Manetho után alább beszéli,¹ hogy Amenophis egyiptomi király országából a poklosokat és egyéb tisztátalanokat a Nilustól keletre fekvő kőbányákba küldötte kényszermunkára, miután egy hasonnevű próféta elhitette vele, hogy csak úgy lesz „istenlátó“ — a mi lenni kívánt, — ha azoktól országát megszabadítja. Később kérelmükre oda adta nekik Avaris városát. Elfoglalván ezt, vezérül választották Osarsiphus Heliopolisból (Hieropolisból) való papot, ki nekik törvényt adott, mely szerint isteneket ne imádjanak, az egyiptomiak által szenteknek tartott állatoktól ne tartózkodjanak, hanem azokat áldozzák és egyék, s idegenekkel ne érintkezzenek. Miután ezen és más, az egyiptomi szokásokkal egészen ellenkező törvényeket adott nekik, felépíttette velök a város falait, s előkészítette őket a háborura Amenophis király ellen. Maga követeket küldött Jeruzsálem városába a Themysis által kiűzött pásztorokhoz, s őket Egyptom ellen segítségül hívta. Akkor azok mintegy 200,000-en Avarisba jöttek. Amenophis király is sereget gyűjtött, öt éves fiát Sethot, ki atyjáról másképp Ramsesnek is hivatik, barátjához az aethiopiai királyhoz küldötte, s 300,000 emberrel hadba indult; de mivel úgy hitte hogy az istenek ellen harczol, még az ütközet előtt visszatért Memphisbe, s onnan seregestül az aethiop királyhoz menekült s ott volt 13 évig. — Ez alatt a solymiták és tisztátalanok gyalázatosan bántak a lakosokkal; a városokat és falvakat felégették; s nem elég, hogy a szentélyeket és istenképeket megbecstelenítették, hanem felhasználták a megsüthető szent állatokat, s papokkal és prófétákkal vágatták le azokat. Mondják (*λέγουσι*), hogy az a pap, ki nekik törvényt adott, heliopolisi születésű s Osarsiph nevű volt, s miután hozzájuk pártolt, Mósesnek neveztetett. Ezt beszélik az egyiptomiak a zsidókról, — teszi hozzá Josephus.

¹ Contr. App. I. ed. colon. 1691. opp. Jos. Fl. col. 1052.

Később — mondja Manetho tovább — Amenophis nagy sereggel visszatérvén, fiával Rampsessel együtt a pásztorokkal és tisztátalanokkal megütközött, őket legyőzte s a többit Syria határáig üldözte.¹

Manetho itt nyilván két eseményt közöl. *Az a kérdés, azok egyike vagy másika a zsidókra vonatkozik-e; s ettől függ a chronologiai kérdés: mikorra esik a kivonulás.* S csakugyan Manetho e helyének alapján három vélemény jött létre.

1. Némelyek a zsidókat tartják hykschosoknak. E nézetben volt már Josephus Flavius,² kit követnek a régi zsidó tudósok általában, így akarván emelni nemzetük dicsőségét. Több szentatya és régi egyházi író ezt tartotta; sőt ezt tartják még újabb időben is néhányan.

2. Mások szerint a zsidóknak semmi közük nem volt a hykschosokkal; mert ezeket már a zsidók Egyiptomba jövetele előtt onnan ki is üzték.

3. Jelenleg általános azon vélemény, hogy *Israel fiai a pásztorkirályok alatt jöttek Egyiptomba, s valamely erre következő bennszülött dynastia alatt mentek ki.*

Hogy a pásztorkirályok zsidók lettek volna, azt ma általában tagadják s megczáfolja azt először is a *chronologia*.

¹ A görög és római íróknál is találunk hasonló elbeszéléseket. Így Trojus Pompejusnál, Strabonál, Lysimachusnál s Tacitusnál, melyeket közöl Duncker. Az ó-kor története, magy. akad. kiad. I. k. 348—55 lap. — Azonban legérdekesebb elbeszélés olvasható Diodornál, melyet abderai Hecataeus (I. Ptolomaeus kortársa) után közöl. A leírás egészen hasonló a Manethoéhoz; csak hogy sokkal határozottabban ki van emelve az, hogy a kiűzött idegenek a zsidók ősei voltak. — Diodor szövegét fordításban lásd Dunckernél i. m. 346. s k. lapján.

² Josephus hevesen kikel Manetho azon állítása ellen, mint ha az Amenophis által kiűzött poklosok és tisztátalanok a zsidók lettek volna. I. h. 1052—57. col.) Hivatkozik arra, hogy míg Manetho előbbi elbeszélésének forrását a „szent iratokat“ (*ισρα γρῆματα*) megnevezi, utóbbi elbeszélését önvallómasa szerint mesékből és szóhagyományokból (*fabulis vulgaribus*) vette; miért is Josephus ezt anília deliramenta-nak és hazugságnak nevezi, vagy a zsidók ellenségeitől vett hírek tartja. Josephus különös súlyt fektet arra, hogy Manetho szerint a poklosok és tisztátalanok *bennszülöttek voltak* s a lázadás és üldözés közben *elpusztultak*.

logia. Lauth szerint — kivel ebben a lényegre nézve legtöbben megegyeznek, — a hykschosok Salatis király vezérlete alatt Kr. e. 2100 körül jöttek be, s Apophis királyuk alatt 1840. körül Kr. e. Amosis (a XVIII. — diospolisi dynastia alapítója) által üzettek ki 260 évi uralom után.¹ — Az „apriu“ nép pedig, mely alatt sokan a zsidókat értik, Mineptah (Menoptah, Merneptah) utolsó évében Móses (Hasarsiph vagy Salich) vezérlete alatt ment ki.² Továbbá igen helyesen jegyzi meg Wiedemann,³ hogy a zsidók és hykschosok egész szerepe, melyet azok Egyiptomban játszottak, a két nép azonosítása ellen szól. A hykschosok Egyiptomban *uralkodtak*, míg a zsidók József idejében is csak *alattvalók*, később meg éppen *szolgák* voltak. — Hasonlóképen mit sem tud a történelem a zsidók százados harczáról a bennszülött fejedelmek ellen. — Azon körülmény meg, hogy a pásztorok kiűzetésük után Jeruzsálemet alapították, éppen a zsidókkal való azonosságuk ellen bizonyít; mert tudjuk, hogy Jeruzsálem a zsidók kivonulása előtt régen létezett s azt is tudjuk, hogy Jeruzsálem (Sebus) várát a zsidók csak Kanaan elfoglalása után századokkal — Dávid alatt — kerítették hatalmukba. — Ily formán az

¹ Champollion—Figeac szerint 1822-ben Kr. e. — L'Egypte ancienne. Paris 1863. 267. 274 és 295. lap.

² L. Lauth, Aus Aegyptens Vorzeit, Berlins, 1881. — 228. 238. 281—82. 18. 320. 332. lapon; és v. ö. ugyancsak Lauth műveit: Moses der Ebräer, Aegyptische choronologie, és Moses-Hosarsyphus-Salichus. — Nem hallgathatom azonban el, hogy sokan Lauth abbéli kísérleteit, hogy az exodus nyomait egyiptomi emlékekben feltalálja, elhibáztatknak tartják. Így Wiedemann. (I. m. 492. l.) — Az apriuk és zsidók azonosságát is, a mit Chabas és Lauth erősen védelmeznek, Brugsch (i. m. 582 l.) és Wiedemann (i. m. 491 l.) határozottan tagadják. Hivatkoznak arra, hogy az apriuk már III. Thutmes alatt (XVIII. dyn.) mint lovasok szerepelnek, s még III. és IV. Ramses alatt is Egyiptomban vannak. Azonban lehetséges, hogy a zsidónép némely töredékei Egyiptomban maradtak; vagy az is lehet, hogy a később Egyiptomban talált apriuk nem zsidók, csak másféle semiták, a milyenek ugy a zsidók előtt, mint azok után Egyiptomban nagy számmal laktak.

³ I. m. 298. l.

egész hykschos — zsidó atyafiság a zsidó írók hiuságán s azon sejtelmén alapul, hogy a hykschosok valószínűleg nomád semiták voltak. Azonban a hykschosok idejében igen sok nomád nép volt; valamint a zsidókon kívül igen sok más semita is volt: s így merész a következtetés, hogy a hykschosok nomád semiták — tehát zsidók.

De másrészt minden jel arra mutat, hogy Manetho poklosai és tisztátalanai alatt a zsidók értendők; csak hogy természetesen a szentírásban elbeszélte esemény egyiptomi szempontból, a zsidók iránti megvetés és gyűlölet hatása alatt van feldolgozva.

Mindazonáltal a zsidók és hykschosok is annyiban összekötetésbe hozandók, hogy a nomád zsidók a szintén baromtenyésztő, s velük talán faj és nyelv tekintében is rokon¹, pásztorkirályok alatt jöttek Egyiptomba. Ez megmagyarázná a kedvező fogadtatást, melylyel ott találkoztak, s melyben valódi bennszülött egyiptomi Dynastia az annyira utált pásztornépet még József érdemei daczára is alig részesítette volna. De megmagyarázza azt is, hogy miért támadták meg a trónjukat visszafoglalt bennszülött királyok oly elkeseredéssel a zsidókat; méltán félték, hogy a szapora zsidó nép csakhamar felülke-rekedik, s a pásztoruralom még sokkal élénkebb emlékezetben volt, hogysem annak ismétlődését a legbrutálisabb eszközökkel is megakadályozni képesek ne lettek volna. Ha tehát Manetho elbeszélését az exodussal összevetjük, igen valószínű, hogy a zsidók ősei a pásztoruralom alatt mentek Egyiptomba, s valamely bennszülött dynastia alatt (a XVIII. vagy XIX. alatt) vonultak ki. E körülményből méltán következtetünk a kivonulás idejére; azonban éppen az egyiptomi chronologia bizonytalansága miatt a vélemények itt is megoszlanak.

1. Első vélemény az, hogy Jákob a pásztordynastia alatt (talán Apophis király idejében) ment Egyiptomba,

¹ Brugsch szerint a hykschosok részben phoeniciaiak (charok) voltak, kik szerinte ősrégi idők óta megtelepedtek Egyiptomban; részben nomád semiták (schasuk) vagy beduinok. (I. m. 207. sk. 217. sk. 1.)

s utódai a XIX. dynastia alatt II. Ramses Miamun alatt nyomattak el és ennek utóda Mineptah (Menoptah, Mer-noptah) alatt vonultak ki. Így Champollion-Figeac, Ebers, De Rougé, Chabas, Lauth, Lepsius, Brugsch, Lenormant stb.¹ E vélemény hivei közül ismét

a) némelyek szerint II. Ramses uralkodott Kr. e. a XIV. században (Brugsch szerint 1333—1300., Lepsius szerint 1394—1328.); az exodus tehát II. Ramses utóda: I. Menoptah alatt, Kr. e. 1300 körül történt volna.

b) Mások II. Ramses korát tovább vizsik vissza. Így Lauth egész a XVI. századba Kr. e. (1577—1511.) s a kivonulás idejét Kr. e. 1492-re vagy 1491-re teszi.² E nézet érveit alább közlendem.

2. Másik vélemény azoké, kik a zsidók kivonulását már a XVIII. dynastia idejére teszik. Így pl. Raska³ III. Tutmest tartja az elnyomónak, s utódját II. Amenophist (Amen-hetep), ki némelyek szerint 1573—1565. uralkodott, az exodus fáraójának. Azonban meg kell vallanunk, hogy e nézet hivei sem számra, sem tekintélyre nem versenyezhetnek az előbbi nézet hiveivel. De viszont hangsúlyozzuk azt, hogy e második nézet bár kevésbé valószínű, lehetetlennek vagy tarthatatlannak nem mondható.⁴

Mint látjuk, az egész vita a körül forog, először vajjon a zsidók mindjárt a XVIII. vagy csak a XIX. dynastia alatt mentek-e ki; másodsor, mikor uralkodtak e dynastiák, különösen II. Ramses és Menoptah. — Közvetve függ a megoldás attól is mikor üzettek ki a pásztorkirályok, mert ettől függ a XVIII. és XIX. dynastia chronológiája.

¹ V. ö. Vigouroux *La Bible et les découvertes modernes*. Paris, 1884—85. 4. kiad. II. k. 250. s k. 1.

² Aus Aegyptens Vorzeit, 332. lap.

³ I. m. 191. l.

⁴ Wiedemann (i. m. 291. 493. s k. 1.) a kivonulást a közvetlen III. Ramses előtti időre teszi, tehát körülbelül 1200-ra Kr. e. — De véleményével tudomra egyedül áll.

Már pedig az első és második kérdésre még ez idő szerint határozott feleletet adni nem lehet, hanem csak közelítő, valószínű számításokkal kell beérnünk,¹ — Épp így a hykschosokról is van elég hypothesis, de kevés bizonyosság. Még az sincs eldöntve, hány pásztordynastia volt, s melyek voltak azok. Manetho kivonatolóinak adatai igen eltérők. A Vetus Chronicon és Eusebius szerint a XVII. a pásztordynastia, de az az előbbi szerint 103 évig, Eusebius szerint 106 évig uralkodott. Julius Africanus azt állítja, hogy a XVII.-en kívül (melynek 153 évi uralmat tulajdonít) a XV. és XVI. is pásztordynastia lett volna. — S éppen itt hagynak bennünket cserben az egyiptomi emlékek is. Az abydosi királytábla a XII. dynastiáról közvetlenül a XVIII.-ra ugrik, pedig ezek közt Brugsch szerint² legalább 500 év fekszik. A híres turini papyrus királysorozata is éppen e pontban a leghiánysabb. — Az újabb egyptologusok többnyire a XV. dynastiát tartják pásztordynastiának, de többen e mellett a XVI. és XVII.-et is. Ismét mások szerint tulajdonképen a XVII. a pásztordynastia; a XV. és XVI. bennszülött, de a nomádoknak kedvező dynastiák, melyeket éppen ezért gúnyból neveztek el hikschosdynastiáknak. Az is kérdés, hogy a bennszülött és pásztordynastiák mind egymásra következtek-e, vagy részben együtt uralkodtak.³ Ily körülmények közt nem csoda, ha a chronológiában is quot capita tot sensus.

Absolut bizonyosságról tehát mai nap még szó sem lehet, csupán véleményekről és hypothesisokról. És pedig a fent közölt három vélemény közül az a) alatti feltét-

¹ Bizonyítja ezt a szaktudósok által felállított időszámítások eltérése. Maga Brugsch-Bey bevallja, hogy az egyiptomi chronologia *csak* a XXVI. dynastia kezdetétől olyan, hogy kevés kívánni valót hagy hátra. (Geschicht Aegyptens, Leipzig, 1887. 36. lap.)

² I. m. 37. s. k.

³ Brugsch szerint (i. m. 174. l.) a XV. és XVI. voltak a pásztordynastiák, melyekkel egyidejűleg uralkodott a XIII. és XVII. tebai törvényes, és a XIV. sachau (xoita) törvénytelen bennszülött dynastia.

lenül elvetendő; a b) és 2) alatti mindegyike mellett lehet érvelni, legvalószínűbb azonban a b) alatti vélemény.

Feltétlenül elvetendő mondom az a) alatti vélemény, mely szerint Kr. e. 1300. körül jöttek volna Egyiptomból.

1. Mert határozottan ellenkezik úgy a Birák, mint a Kir. III. könyvének adataival. A Mózesről Salamonig lefolyt történetet három évszázad keretébe szorítani lehetetlen. Ha tehát teljesen bebizonyulna, hogy II. Ramses a XIV. században uralkodott, okvetlenül fel kellene adni azon állítást, hogy ő alatta a zsidók még Egyiptomban lettek volna. Azonban

2. több jel arra mutat, hogy II. Ramses nem a XIV. században, hanem jóval előbb uralkodott, s az újabban lábrakapott ellenkező nézet II. és III. Ramsesre vonatkozó emlékek összetévesztésén alapul. Ezt gyaníttatják a következők:

a) A medinet-habui templomban III. Ramses 11. évéből fel van jegyezve a Sothis (Sirius) csillag kelte következő szavakkal: „a vegetatio első hónapja (Thot), a Sothis csillag megjelenése, Ammonnak az istenek királyának bemutatandó áldozat napja.“¹ — Értetni kell a Sothis keltét Thot hónap elsején; mert ha más napról volna szó, az szokás szerint jelezve volna.

Tehát III. Ramses 11. évében a Sothis Thot hónap első napján tűnt fel azon évben először, vagyis a kérdéses év egy Sothis korszak első éve volt, melyben a csillagászati sidericus év (annus fixus) kezdete — a mit a Sothis első feltünése jelzett, — és a polgári év (annus vagus) kezdete összeesett. Ez pedig Kr. e. 1322-ben (s az előtt minden 1461-ben) történt.² Így tehát III. Ramses 11. éve volt 1322. Kr. e. Uralkodott tehát III. Ramses 1333. (vagy 1335.) évtől 1301-ig (vagy 1303-ig) Kr. e.³ Mivel pedig

¹ Németül (Biot után) idézve Schäfernél, i. m. 94. lap.

² Fasellius, Altägyptische Kalenderstudien, Strassburg és London, 1873. 4. lap.

³ Éppen ezen időre teszi Brugsch II. Ramses korát. Feltéve tehát hogy Biot a közlött számításban nem csalódott, Brugsch II. és III. Ramses összetévesztette.

II. és III. Ramses közt csaknem két század fekszik, II. Ramses uralkodása Kr. e. a XVI. századra volna teendő.

b) Egy elephantinei, Chnum vizesés-isten tiszteletére szentelt templom romjaiból fennmaradt s jelenleg a Louvrebán őriztetik egy kődarab, melyen egy nagyobb kalendariumszerű felirat olvasható. E kőtöredék érdekes chronologiai adatot tartalmaz. Epiphi hónap 28 napja van ott mint a Sothis (Sirius) csillag keltének napja megjelenve, a mi Biot számítása szerint 1445. július 12-nek felel meg Kr. e. — E követ sokan a XVIII. dynastia valamely királyának korából származtatják; de könnyen lehetséges, hogy mint Wiedemann Ungerrel együtt gyanítja, a kő II. Ramses korából való, a ki Elephantine környékén szintén sokat épített. Ily módon II. Ramses kora ismét Kr. e. a XV. századba esnék.¹

c) Még régebbre teszi II. Ramses korát egy sarkophagján talált kép, mely Seyffarth szerint a csillagok állásának 1693-ban felel meg.² Ez év tehát születésének vagy halálának éve volna, s így II. Ramses élete Kr. e. a XVII. századba nyulnék vissza.

Azon vélelményt, hogy a kivonulás a XVIII. dynastia alatt történt, támogatja ugyan a Birák könyvének chronológiája; de szemben áll vele III. Kir. 6, 1. verse. Annyi bizonyos, hogy egyptologiai szempontból semmi döntő érvet még eddig e nézet ellen felhozni nem lehet s így azt kiki joggal követheti.³

Mi azonban valószínűbbnek tartjuk a harmadik — III. Kir. 6, 1. versének is kedvező — vélelményt, hogy

¹ V. ö. Wiedemann Aegypt. Gesch. 363. lap. — Továbbá Riehm Handwörterbuch des bibl. Alterthums. II. 1824. 1. Zeitrechnung czikk.

² Wisemann. A tudomány összhangzásban a kinyilatkoztatással. 293 lap.

³ E nézet mellett látszik bizonyítani egy III. Tutmes (XVIII. dyn.) korából fennmaradt kép az abdel — gurnahi dombba vágott egyik sirkamra falán, mely téglátvető, határozottan zsidó arcvonású férfiakat ábrázol, hátuk mögött a szentírás említette felügyelőkkel. (Brugsch i. m. 359. lap.) A kép Soos művében (A keresztyén állasp. a term. II. 470—71. lapján) látható. Hogy azonban a zsidó arcvonású munkások éppen zsidók-e, az kérdés.

a kivonulás II. Ramses utódja Menoptah alatt történt, de II. Ramses Kr. e. a XVI. században uralkodott. Érveink a már felhozottakon kívül a következők:

1. A XVIII. és XIX. dynastia fáraói hadjáratokat intéztek Ázsiába. Így pl. Ahmes, (Amosis) I. és II. Tutmes. Különösen az utóbbi hosszú ideig szerencsével küzdött a Khéták és a Kanaanita népek ligája ellen. — A XIX. dynastiából I. Seti, I. de kivált II. Ramses Ázsia közeleső népeit csaknem mind leigázta. — E hatalmas fáraók hadjáratai a zsidók országát ha az már Palestinában lett volna, vagy eltörölték volna a föld színéről, vagy legalább is fenn volna az ellenők folytatott harczok emléke a szentírásban.¹

2. A másik érvet II. Móz. 1, 11. szolgáltatja, a hol olvassuk, hogy a zsidók a többi kényszermunka közt Pithom és Ramses² városok építésére is kényszerítették. Már pedig az utóbbi név nyilván valamelyik Ramses — valószínűleg a nagy építő II. Ramses — korára vall.

3. A zsoltáros szerint (77, 12. 43.) Mózes csodáit Zoan-Tanisban művelte Fáraó előtt; már pedig e város II. Ramses és utóda Menoptah kedvencz tartózkodási helye volt.³

4. Brugsch feltűnőnek találja,⁴ hogy II. Menoptah haláláról és utolsó viselt dolgairól következetesen hallgatnak a feliratok, mintha csak valami titkolni valójuk lett volna! „Der Stumme Grabhügel über dem erlebten Unglück.“

Nézetünk szerint tehát a kivonulásban szereplő Fáraó Menoptah volt; II. Ramses jellemével az exodus-fáraó ingatagsága nehezen egyeztethető meg. Azonkívül Manetho Amenophisa is egészen Menoptahra emlékeztet. II. Ramses uralkodási idejét pedig Lauthtal 1577—1511-re tesszük.

Ha 1511-ből Menoptah 19 évi uralkodását, — melynek a Verestengernél történt catastrophá vetett végét —

¹ Igy Schüfer i. m. 98. l.

² LXX. szerint: Pithom, Ramses és On.

³ V. ö. Brugsch i. m. 582. l.

⁴ I. m. 583. l.

levonjuk, az 1491/92. évet kapjuk. Mivel pedig Salamon templomának építése valószínűleg 1010—1030 évek közt történt, a kettő közti különbség körülbelül 480 évet ad, a III. kir. 6, 1. versével megegyezően. Az egyiptomi történet synchronismusa ily módon meglehetősen valószínűséggel a III. Kir. 6, 1. közlött szám mellett látszik bizonyítani. — Ne feledjük azonban, hogy mindez csak coniectura, mert eddig a kivonulásnak minden kétséget kizáró nyomaira akadni az egyiptomi emlékekben nem sikerült; s ha meggondoljuk, hogy az egyiptomiakra ily szégyenletes eseményt egyiptomi ember bizonyára meg nem örökölt, — legalább híven nem —: még reményünk is kevés lehet, hogy e tekintetben valaha teljes bizonyosságra juthatunk.

A templomépítéstől Krisztusig.

E korban a zsidó nép már élénk érintkezésben volt más népekkel, miért is történelme a szomszéd népekével össze van fonva. Azonfelül, úgy a zsidó, mint a szomszéd népek története ismételve írásba foglaltatott. Ily módon elég megbízható *közelítő* adataink vannak. *Teljes őszhangzás* azonban a források közt nincs, éppen azért, mert a források — zsidóknál úgy mint nem zsidóknál — sok szövegváltozást szenvedtek, kivált a számokban. Mi azonban célunkhoz híven csak az emberi nem koránál tekintetbe jövő nagyobb eltérésekre terjeszkedünk ki.

Salamon király a templomépítést megkezdte uralkodása 4-ik évében¹ s hét év múlva, uralkodása 11-ik évében befejezte azt.² — Lássuk hányadik év volt ez Krisztus születése előtt.

Salamon uralkodott 40 (nem 80 évig, mint később a Rabbinusok költötték) évig, tehát a templomépítés megkezdése után még 37 évig.

Salamon halála után két részre szakadt az ország, s az egyes országokban III. és IV. Kir. s II. krón. tanúsága szerint a következők uralkodtak:

¹ III. Kir. 6, 1. és II. Krón. 3, 1.

² III. Kir. 6, 37—38.

<i>Juda-országban.</i>		<i>Israel-országban.</i>	
Rehabeam	17 évig	I. Jeroboam	22 évig
Abia	3 "	Nabad	2 "
Asa	41 "	Baasa	(22) 24 "
Josaphat	25 "	Ela	2 "
Joram	8 "	Zimri	—
Ahasja	1 "	Omri	12 "
		Achab	22 "
		Achasja	2 "
		Joram	12 "

Ez évben t. i. Ahasja első évében, mely Jóram 12. évével összeesett, Iehu mind a kettőt megölte.

Athalia	7 évig	Iehu	28 évig
Joas	40 "	Ioachaz	17 "
Amazia	29 "	Ioas	16 "
Uzias	52 "	II. Jeroboam	41 "
Jotham	16 "	Interregnum?	11 "
Achaz	16 "	Zacharia	$\frac{1}{2}$ "
Hiskia	(23+) 6 "	Schallum	$\frac{1}{2}$ "
		Menahem	10 "
		Pekachjah	(3) 2 "
		Pekach	20 "
		Interregnum?	8 "
		Hosea	9 "

Ez évben IV. Salmanassar (vagy utódja: Sargon-Sarrukin) Samariát elfoglalta és feldúlta.

Összeg 261. illetőleg 260 év 7 hónap.

Hiskia még	23 évig	Tehát	
Manasses	55 "	261+133+37 (Salamon	
Amon	2 "	évei száma a templomépi-	
Josias	31 "	tés után) = 431 év a tem-	
Joachaz	$\frac{1}{4}$ "	plomépítéstől Jeruzsálem	
Jojakim	11 "	pusztulásáig.	
Jojachin			
vagy Jechonias			
Zidkia	11 "		
133 $\frac{1}{2}$			

Két időpont van, melyben a két ország parallel története érintkezik: egyik Jehu uralkodásának kezdete, másik Samaria pusztulása.

Ha az egyes királyok éveit a két országban Jehuig, aki mindkét ország királyát egyidejűleg megölte, összeadjuk, Juda királyai számára 95, Israel királyai számára pedig 98 évet nyerünk. Több kísérlet történt ezen eltérés kimagyarázására.¹ A különbség vagy szövegromlásból vagy az elődök és utódok együtt uralkodása idejének külön számításából, vagy más hasonló okból ered.²

Samaria pusztulása a másik érintkezési pont. Történt Israel királyának Hoseasnak kilenczedik, s Hiskiasnak Juda királyának hatodik évében; tehát e két időpont ismét összeesik. De ha Juda királyainak uralkodási idejét Hiskias 6 évéig összeadjuk, 261 évnyi összeget kapunk; ellenben Israel királyai uralkodási éveinek összege Hoseas kilenczedik évéig csak 241 évet tesz ki.³

E jelentékeny különbség oka már tisztán pontatlanság nem lehet, hanem az adatoknak kell hibásaknak lenniök. A hiba eredhetett a számok corruptiójából, de kérdés, hol történt a corruptió? Némelyek, — kivált a protestánsok — Judaország királyainak éveiből nyert összeget tartják a valóságnál nagyobbnek, s azt megrövidítik, különösen az által, hogy Uziás 52 évének nagyobb részét az atyjával és fiával való együtt uralkodásba számítják be.⁴

Mások — kivált a kath. tudósok — feltételezik, hogy Israel országának királyai közt legalább 29 évnyi hézag van. Némelyek e hézagot úgy töltik ki, hogy II. Jero-boam uralkodását 11, és Pecach uralkodását 8 évvel

¹ V. ö. Schäfer i. m. 77—81. lap.

² Riehm szerint (Handwörterb. II. 1805. l.) az eltérés oka az, hogy a két ország különböző módon számított; Judaeában a csonka éveket egészen az elődnek számították be (Nach-Datirung), míg Israelben a csonka évet mind az előd, mind az utód éveivel hozzászámították teljes év gyanánt.

³ Jehu uralkodása kezdetétől Samaria pusztulásáig Israelben számítottak 143 év 7 hónap, Judában 165 év; tehát a különbség 21 év és 5 hónap.

⁴ Így Riehm, Handwörterb. II. 1814—17. lap.

hosszabbra teszik, mint a szentírási szöveg állítja,¹ s ily módon toldják be a 19 évet. Mások IV. kir. 15, 1. a 8. verssel, kombinálva II. Jeroboam után 11, — és IV. kir. 16, 1. a 17, 1 versével kombinálva Pecach után 8 évi interregnumot vesznek fel. Ujabb időben e feltevés általános.²

Judaország királyai uralkodási éveinek összeadásából 431 évet kapunk. Lehetséges azonban, hogy e szám sem egészen helyes; s e korszak pár évvel rövidebb vagy hosszabb volt; ugyanis

a) Nem lehetetlen, hogy némely szám idő folytán kritikai okokból megváltozott.³

b) Lehetséges, hogy egyik-másik király már atyja életében kormánytárs volt, s így néhány éve atyja uralkodásával összeesik.

c) Valószínű, hogy néhol azon év, melyben valamely uralkodó meghalt, keleti szokás szerint az előd és utód uralkodási éveikhez egész év gyanánt számíttatott hozzá. (Niehm szerint Jehu után mindakét országban így történt.) Vagy egy másik keleti szokás szerint a csonka év egészen az elődnek számíttatott be (Nachdatirung) vagy egészen az utódnak (Vorausdatirung.)

d) Valószínű, hogy e szám már a keresztény korban is változott. Ezt gyaníttatják velünk a régi keresztény írók adatai, kik szintén a szentírás tekintélyére hivatkozva, Juda királyainak összes idejét 439 (Clemens Alex.), 442 (Eusebius; de máshol 432-re), 436 (Chronicon paschale), 435 (Syncellus) évre teszik. Josephus Flavius meg éppen 466 sőt 511 évet számít. De e szám vagy szövegrontás műve, vagy azon rabbinusi feltevésen alapul, hogy Salamon 80 évig uralkodott.

¹ Igy Raska i. m. 71. l.

² Bővebben l. Schäfernél i. m. 85—88. lap.

³ Riehm itt kétféle számokat különböztet meg: hagyományon alapulókat, mint pl. a kormányzás tartama, s a királyok uralkodási éveitől számított adatok; — és synchronisticus, vagy az író kombinációján alapuló számokat. De nagyon téved, midőn az utóbbiakat már *eredetileg* kevésbé tekintélyeseknek tartja. (Handwörterb. II. 1803 l.)

E korszak tartamára vonatkozó profán történelmi synchronismusok.

Oly synchronismusok, melyekből e korszak kezdetét teljes bizonyossággal meg lehetne határozni, nincsenek; de van mégis néhány oly történelmi adat, mely arra némi világot vet.

Egyiptom története Salamon idejétől kezdve ismételve érintkezik Israel népének történetével; de ezen érintkezési pontok csak arra szolgálnak, hogy a szentírási elbeszélést s annak chronológiáját *lényegében* igazolják, de *részletes* chronologiai meghatározást nem lehet azok alapján tenni, nem lehet éppen azért, mert az illető egyiptomi események és személyek ideje is egész a XXVI. dynastiáig nagyon bizonytalan.

Az *assyriai* és *babyloni* történet hasonlóképen elég synchronisticus eseményt tartalmaz.¹ Teljes összhangzásban azonban az assyr chronologia a szentírással nincs; s ez nem is csoda, ha meggondoljuk mily bizonytalan a chronologia mindkét részről.²

Legmegbízhatóbb synchronismus Nebukadnezár expeditiója Jeruzsálem ellen Sedekiás 9 évében és a város bevétele Sedekiás 11 évében.

Tudjuk Ptolomoeus canonjából,³ hogy Nebukadnezár

¹ Ezeket bővebben tárgyalja Schäfer i. m. 125—138 és Schrader Keilinsch. und das A. T. II. kiad. 356—421. lap.

² Maguk az assyr történelem legpontosabb forrásai: az eponym-listák (893—666-ig), melyek egyébiránt a történelmi előadásban a szentírással a legszebben egyeznek — a számokban a szentírástól többé-kevésbé eltérnek, s tulajdonképen csak Samaria pusztulásának évében (722. Kr. e.) egyeznek meg vele. Az eltérés valószínűleg onnan ered, hogy a szentírás, Berosus és az ékiratok által említett Phul király, mint a ki tulajdonképen nem assyriai, hanem babyloni király, az eponym-listában hiányzik.

³ Ez egy kortani tábla, mely Babylonban kezdetett meg, onnan később Egyiptomba jutott s ott folytatott. Számunkra fenntartotta Claud. Ptolomäus Kr. u. a II. században élő csillagász. E táblázatban Nabonnassartól kezdve (747. Kr. e.) fel vannak sorolva a babyloni, perza, görög királyok, a ptolomäusok és a római császárok, uralkodási éveikkel együtt. A táblázatban évről-évre fel vannak sorolva a csillagászati észleletek, a mi azt teljesen ellenőrizhetővé tette s hitelességét minden kétségen felül emelte.

606—565-ig Kr. e. uralkodott. IV. Kir. 24, 5. és k. továbbá 25, 1. és k. valamint Jerem. 52, 1. és kk. II. Krón. 36., 20. s. k. tanúsága szerint Nebukadnezár uralkodása nyolczadik évében — 600 vagy 599-ben K. e. — Jojachim királylyal a nemeseket és még 10,000 embert fogságba hurczolt, s Jojachim helyett királylyá tette Sedekiást. Miután ez uralkodása kilenczedik évében (591—590. Kr. e.) Nebukadnezár ellen fellázadt,¹ eljött a babyloni király serege, s két évi ostrom után Sedekiás tizenegyedik és Nebukadnezár 18 vagy 19 évében² vagyis 588-ban (vagy 589-ben vagy 590-ben) Kr. e. Jeruzsálemet bevette s elpusztította.³

Nagyfontosságu, de nem elég pontos synchronismus a Salamon-féle templom építésére, Carthágó alapítása.

Jos. Flavius⁴ Hiram első évétől Pygmalion 7. évéig, midőn ennek testvére Carthagót alapította, 155 évet és 8 hónapot számít; tehát Hiram 12. évétől, melyben Salamon a templomépítést megkezdette Carthágó alapításáig 143 évet és 8 hónapot.

Lehetséges azonban, hogy a Hiram és Pygmalion közti uralkodóknál — keleti szokás szerint — az uralkodás első és utolsó éve teljes év gyanánt van számítva s így egy és ugyanazon év kétszer számítva: egyszer mint az előd utolsó, másszor mint az utód első éve. — Ha ez így volna, e czimen 9 évet kellene levonni s az összeg 134 évre olvadna le.

Kérdés már most, mikor épült Carthago? Aelianus szerint 1243. vagy 1233. Kr. e. — Eusebius különféle adatokat közöl: 1039. 1050. (1040.) 1015. 892. 856. 818. Vellejus Paterculus szerint 819. — Ugy látszik, hogy 892. mellett legjobb érvek szólnak.⁵

Ily módon tehát Salamon temploma épült volna, vagy $892 + 144 = 1036$ -ban, vagy a mi valószínűbb

¹ Jer. 52, 4.

² Jer. 52, 12.

³ Ideler Nabonassar 162. évére = 586. Kr. e. teszi. Chronologie, Berlin. 1825. I. 529. l.

⁴ C. App. I. a kölni 1691. Weidmann. kiadás. 1043 s. k. col.

⁵ Ezt bizonyítja Raska, i. m. 81—82. lapján.

$135 + 892 = 1027$ -ben Kr. e.¹ E szám azonban csak megközelítő szám s nagy hiba volna akár e mellett, akár más mellett határozottan állást foglalni.

Részünkről még újabb időre teszszük ezen eseményt. — Bizonyosra vehető, hogy Jeruzsálem pusztulása történt 558-ban. A templomépítéstől eddig mint láttuk eltelt valószínűleg 431 év; e két számot összeadva, a templomépítés éve gyanánt Kr. e. az 1019 évet nyerjük. Nézetünk szerint e szám, ha talán egy-két évvel hibás is, legközelebb áll a valósághoz.

Áttekintés.

	Héber.	LXX.	Samariai.
Ember teremtetésétől Vizözönig	1656	2242	1307
Vizözöntől Ábrahám születéséig	352	1232(1132)	1002
	(292)	(1172, 1072)	(942)
Ábr. szül. — Egyiptomba költözésig	290	290	290
Egyiptba. költözéstől az exodusig	430	215	215
Exodustól a templomépítésig		644—480	közt.
Templom ép. — Jer. pusztulásáig		431	
Jer. pusztulásától — Krisztusig		588	

Összeg.

	Héber.	LXX.	Samariai.
Maxim.	4391	5642	4477
Minim.	4167	5318	4253

II. RÉSZ.

II. A hagyomány az ember korára vonatkozó számításokról.

Az egyház mint mindenben, úgy e kérdésben is folyton szem előtt tartotta sz. Ágoston azon elvét: in necessariis unitas, in dubiis libertas. Erről tanuskodik a kath. tudósok eltérő nézete; de különösen az egyház eljárása a különféle szentírási szövegekkel szemben.

¹ Raska u. o.

Mint a zsidó tudósok (Jos. Flavius, Philo, Talmud) K. u. a II. századig a legnagyobb tisztelettel viseltettek a LXX. iránt, sőt közönségesen azt használták, úgy az egyház is — bár a héber szöveget teljesen nem mellőzte — keleten a LXX. fordítást, nyugaton pedig egész a VI. századig, azonkívül a LXX. után készült Itala nevű latin fordítást használta; és pedig sz. Ágoston tanúsága szerint¹ oly általánosan, hogy a keletiek közül legtöbben azt se tudták, van-e még más fordítás ezen kívül, sőt sokan, mint pl. sz. Ágoston,² azt határozottan inspirálnak tartották, amely nézetet némi tartózkodással s legalább egy időre sz. Jeromos is vallotta.³ — E szövegből készült több fordítás is. Nem csoda tehát, ha a hivatalos szentírási szöveg számain, és különösen az ember korára vonatkozó adatait a keresztény írók nemcsak elfogadták, hanem még a héber szöveg adatainál is többre becsülték. Ezen adatok plane az egyház liturgiájába — a martyrologiumba — is felvételtek, s így mintegy hivatalos helybenhagyást nyertek.

Csak a VI. században, midőn a Vulgata fordítás a nyugati egyházban használatba jött, kezdték a LXX. fordítás számaint elhagyni s helyettük a héber szövegnek a Vulgata által népszerűsített adatai is polgárjogot nyertek a LXX. adatai mellett. — Az egyház azonban soha sem egyik, sem másik számítás mellett állást nem foglalt.

Eusebius előtti zsidó- és keresztény tanubizonyságok.

A zsidó hagyomány legrégibb és legtekintélyesebb képviselője e kérdésben *Josephus Flavius*. Műveiben számtalan chronologiai adatokat közöl az ó-szövetségi történelemre vonatkozólag, a melyek azonban — kritikai változások, vagy későbbi kontárok oktan javítgatási kísérletei folytán — egymásnak lépten-nyomon ellenmondanak.

¹ De civ. D. XVIII. 63, 1.

² De civ. D. XVIII. 43.

³ V. ö. Zschokke Hist. S. A. T. 2. kiadás, 418—419. lap.

Ant. I. cap. 4. (máshol 5.)¹ mondja: „Vim autem imbrium coepisse ait (Moyses) 27. mensis (secundi) post annum ab Adamo primo homine bis millesimum sexcentesium quinquagesimum sextum.“ De még ugyanazon lapon közli Ádám utódainak nemzetségtábláját, melynek összeadásából a vizözön előtti korszakra csak 2193 (más kiadás szerint 1893) évet nyerünk. Egyik vagy másik adat corumpálva van; másképp nem mondhatná Josephus ugyanott: „Hi anni (successorum Adae) in unam summam contracti suprascriptum tempus conficiunt.“ A két szám, tehát eredetileg egyforma volt.

A vizözön utáni genealogiát szintén közli Josephus² s abból Ábrahám születéséig 295 évet kapunk, jóllehet Josephus, csak pár sorral fentebb mondja, hogy Ábrahám a vizözön után 292-ben született.

Ant. II. 13. szerint a zsidók Egyiptomból kimentek 430-ban Ábrahám Canaanba jötte után, s 215-ben Jákob Egyiptomba költözése után. Ezzel körül-belül megegyez azon állítása,³ hogy a templomépítés az Egyiptomból való kijövetel után 592-ben, Ábrahám Canaanba jövele után pedig 1020-ban történt, ugyanis $1020 - 592 = 428$.

Josephus adataiból tehát kettő tűnik ki. Először, hogy az ő idejében a mazoreticus szöveg számainál nagyobb számok is forgalomban voltak a zsidók közt, s így talán a számokban a LXX. adataira hasonló héber codexek is voltak. Kitűnik másodszor, hogy az ő idejében az emberi nem koráról sőt az egyes bibliai korszakokról sem voltak a zsidóknál megbízható tradíciók.

A zsidó hagyomány másik tanuja a *Seder olam rabba* című munka, mely Kr. u. a II. századból származik s szerzője valószínűleg R. Jose Ben Chalefta. E chronologicus mű számít

Ádámtól a vizözönig	1656 évet
A vizözöntől Ábrahám hivatásáig	367 „

¹ A kölni 1691. kiadás 9. columnáján.

² Ant. I. 7. Kölni 1691. évi kiadás 15. col.

³ Ant. VIII. 3. Ugyanazon kiad. 259. col.

Innen az exodusig	430 évet
Ettől a templomépítésig	480 "
Innen a templom elpusztulásáig	410 "
Innen Krisztusig	590 "
	3933 évet ¹

A chronológiára vonatkozó zsidó hagyomány harmadik tanuja a *zsidó világaera*.² A zsidók a világ teremtésétől Krisztusig 3762 évet számitanak. Érdekes, hogy ezen aera a vizözön előtti kort a samariai szöveg szerint számitja, t. i.

Ádámtól a vizözönig	1307
A vizözöntől Ábrahám születéséig	291
Innen az exodusig	504
Az exodustól a templom építésig	592
Ettől Jeruzsálem pusztulásáig	477
Ettől Krisztusig	591
	3762 ³

A keresztény hagyomány tanui közt első helyen említendő a *római Martyrologium*, mely az egyháznak nyilvános bizonyossága, ha nem is a mellett, hogy a LXX. fordítást kövessük, legalább a mellett, hogy a héber szöveg chronológiáját követni nem okvetlenül szükséges.

A római Martyrologium deczember 25-én Üdvöztőnk születésének idejét következőképen határozza meg: „Anno a creatione mundi, quando in principio Dens creavit coelum et terram, quinquies millesimo centesimo nonagesimo nono; a diluvio vero anno bis millesimo nongentesimo quinquagesimo septimo; a nativitate Abrahae anno bis millesimo quintodecimo; a Moyse et egressu populi Israel de Aegypto anno millesimo quingentesimo decimo; ab unctione David in regem anno millesimo trigesimo secundo“ — — született az Üdvöztő. E számoknak egy-

¹ V. ö. Raska i. m. 328—333. lap.

² Hogy mikor jött használatba, nem tudjuk; de mindenesetre a Talmud befejezése után, mert ez még más acrákat használ.

³ L. Raska i. m. 333—335. lap.

másból való kivonása által a következő számokat nyerjük az egyes ó-szövetségi korszakok tartama gyanánt:

Ádámtól a vízözönig	5499—2957=2242 év
A vízözöntől Ábrahámig	2957—2015= 941 „
Ábrahámától az exodusig	2015—1510= 505 „
Az exodustól Dávidig	1510—1032= 478 „
Dávidtól Krisztusig	1032 „
Összeg	5199 év

Az első és harmadik szám mint látjuk megegyez a LXX. fordítás számaival; a második száma a samariai szöveg adataival, de a többi szám sem ezekkel, sem a masoreticus szöveg adataival össze nem vág, tehát valószínűleg e háromtól különböző recensióból vagy fordításból van merítve.

Az első századok szentatyái és egyházi írói a Megváltó születését 5500. sőt 6000. évre tették az ember teremtmése után.

Alexandriai sz. Kelemen († 217 körül) — a Stromata I. könyvében számít

Ádámtól a vízözönig	2148 évet	
Sem születésétől (100 évvel a vízözön előtt) Ábrahám 75 évéig 1250 évet; tehát a vízözöntől Ábrahám 100 évéig	1175 „	2148
Innen az exodusig	616 „	4
A pusztai bolyongásra	40 „	
A biróktól Sámuelig	463 „	
Sámuelre és Sauira	20 „	
Dávidtól Jedekias 11 évéig	483 „	
Innen Krisztusig eltelt	588 „	
Összeg	5533 év	

Mindazonáltal máshol Ádámól Krisztusig 5624 évet számít.¹

Sz. Kelemen tanítványa a nagy *Origenes* (élt 185—

¹ L. Raska i. m. 322—23. lap és Petavius, De doctrina temporum, Venet. 1757. II. köt. 2. lap.

253. Kr. u.) a marcioniták elleni dialogusában mondja, hogy a világ „már 6000 év óta létezik.”¹

A III. századnak legnagyobb chronologusa *Julius Africanus* († 232. Kr. u.). Művei ugyan elvesztek, de egyes töredékei fennmaradtak Syncellus VIII. századi történetírónál. Africanus általában követi a LXX. chronológiáját, de Kainant mellőzi. Számit

Ádámtól a vízözönig	2262 évet,
A vízözöntől Ábrahám 75 évéig	1015 „
Ábrahám 75 évétől az exodusig	430 „
Innen Sedekias 11 évéig	1186 „

Összesen 4913 évet. **4893**

Ehhez a Jeruzsálem bevételéről Krisztusig eltelt 588 évet hozzáadva: $4913 + 588 = 5501$ vagy 5502 év Ádám-tól Krisztusig.²

Theophil antiochiai püspök († 181.) V. könyvében ad Autolycum Krisztusig 5345 évet számit. Máshol (I. III. 22. ugyanazon műben) tyrusi források nyomán állítja, hogy Salamon temploma az Egyiptomból való kijövetel után 566. évben épült.³

Sz. *Cypridán* († 258.) írja: „Sex millia annorum iam pene (más példányokban: plene) complentur, ex quo hominem diabolus impugnatus.”⁴

Hasonlóképen *Lactantius* (III—IV. században élt) a teremtetéstől Krisztusig körülbelül 6000 (vagy 5800) évet számit.⁵

Eusebiustól a Középkorig.

Eusebius caesareai püspök († 340.) a legnagyobb keresztény chronologus volt az első, ki az ó-szövetségnek

¹ L. Valroger *L'âge du monde et de l'homme*. Paris, 1869. 79. lap.

² L. Raska i. m. 318—331. lap a hol Africanus chronológiáját részletezi. Ugyanazon Africanus máshol az exodustól a templomépítésig 758 vagy 744 évet számit, amely következetlenségért Eusebius *Chronicon*-jában ellene élesen kikel.

³ Euseb. Caes. *Chronicon* arm. ed. migne col. 263. nota 7.

⁴ Idézve Valroger i. m. 81. lap.

⁵ Ugyanott.

akkor általánosan elfogadott tartamát pár századdal megrövidítette. Néha 5500 évre teszi ugyan az ó-szövetség hosszát; közönségesen azonban 5200 évet számít.

Kortanának alapelvét mindjárt a Chronicon bevezetésében¹ kimondja e szavakban: „Jam inde ab exordio palam cunctis edico, ne quis unquam arroganter contendat, quasi fieri possit, ut temporum certissima cognitio acquiratur.“ „Neque Graecorum, neque Barbarorum, neque aliarum quarumvis gentium, neque ipsorum Hebraeorum universalem chronologiam nos posse evidentiter addiscere. Porro autem contenti erimus, si praesens noster tractatus ad duo statuenda nos adiuvet: nempe primo, ut nemo sibi persuadeat, fieri posse, ut accuratâ scientiâ ratio temporum comprehendatur, quae profecto hallucinatio est; deinde, ut quisque probe sciât, id tantummodo curatum a nobis, ut aliquo pacto quinam sit huius controversiae status, percipiat, ne prorsus in ambiguitate nutemus.“

Eusebius általában az exodus idejéig követi a LXX. fordítás chronológiáját; csak abban tér el ettől, hogy Kainant kihagyja, ezáltal akarván a LXX. és a Samariai fordítás közt az összhangot helyreállítani a vizözön utáni korszakra nézve. A vizözön előtti korszak genealogiájában ugy a masoreticus, mint a Samariai szöveget megrontottnak tartja.² Az exodus és templomépítés közti korra nézve követi a héber szöveget, s a 380 évet hevesen védi.

A héber szöveg számai elleni érvek előadása után így folytatja: „Ergo quaquaversus manifestum est, *Septuaginta virorum interpretationem ab antiquioribus, nulloque errore vitiatas hebraeorum exemplaribus fluere*. Ideoque et nos merito ad hanc chronologiam construendam eâdem utimur praesertim *cum Ecclesia quoque Christi toto orbe diffusa huic uni adhaereat, cuius usus a Servatoris nostri tum Apostolis, tum discipulis nobis commendatus est.*“³ E

¹ Migne kiadás 103—104. col.

² L. Chronicon arm. Migne, col. 158—159.

³ U. o. 159. col.

szavak világosan elárulják, hogy Eusebius korában az egyház és annak tudósai a LXX. fordítás számait követték: kitűnik másodszer, hogy Eusebius a LXX. fordítás számait bizonyos régi héber szentírási példányokra vezette vissza. Mindkét állítás igen fontos ránk nézve.

Ennyit Eusebius *elveiről*. Idézett művében a következő adatokat közli.¹

Ádámtól a vizözönig	2242 év
Innen Ábrahám születéséig	942 „
Innen az exodusig	505 „
Innen a templomépítésig	480 „
Innen Dárius 2. évéig midőn a templom újra épült	502 „

Osszesen számít 4680 évet.

(Az összeg tulajdonképen 4671 év.)

Mivel Dárius 2. éve összeesik a LXV. Olympias első évével, innen Krisztusig (Kr. 30. életévéig) 137 Olympias=548 év számítandó²; tehát Krisztus urunk nyilvános működésének megkezdéséig (Tiberius 15. évében) 5228 év telt el Ádámától.

Ugyanezen eredményre jut Eusebius a *Chronicon* II. könyvének bevezetésében³, jóllehet az egyes korszakokban az előbbtől kissé eltér. — Krisztus nyilvános fellépésétől (CCL. CCII. vagy CCIII. Olympias) Tiberius 15. évében visszafelé számít

Darius 2. évéig	548 (552, 556) évet
Innen Hoseas ⁴ 50 évéig (64 Olymp.)	256 évet
Innen Sámsonig	406 ⁵ „
Innen Moyses 80 évéig	329 „
Az exodustól Ábrahám születéséig	505 „

¹ 177. col.

² Kr. született valószínűleg a CXCV. Olympias első évében.

³ Migne kiadás 319. sh. col.

⁴ Érti Usiast Juda királyát. A kérdéses (50) év esik 760–770-re Kr. e. Eusebius ez év alatt nyilván az első Olympias évét értette (776 Kr. e.), de aligha helyesen.

⁵ 408. chron. gr.

Ábrahám-tól a vizözönig	942 évet
Vizözöntől Ádámig	2242 „
Tehát Tiberius 15 évétől Ádámig	
visszafelé	összesen 5228 „
A Chronicon 324. columnájában Ábrahám születésé-	
tól Tiberius 15 évéig következőképen számít:	
Mózes 80 évétől a templomépítésig,	479 év
de ehhez hozzáadja: „secundum mi-	
norem tamen numerum, quem III.	
Regnorum liber continet; nam iuxta	
volumen Judicum supputantur anni	
600.“ Eusebius azonban a III. kir.	
számítását követi, s — 168. col. — a	
Biráék könyvének adatait meglehetősen	
erőszakos módon igyekszik azzal ki-	
egyeztetni.	
Salamontól a Darius alatti templom-	
építésig	512 év
Dariustól Krisztus fellépéséig (Tibe-	
rius 15 évében)	548 „
Tehát Ábrahám-tól Tiber. 15 évéig	2044 év
Ádám-tól a vizözönig	2242 „
A vizözöntől Ábrahám születéséig	942 „
Krisztus <i>fellépéséig</i>	5258 év

Mennyi számítandó ebből Krisztus *születéséig*, kitűnik a canon chronicusból, a hol Ábrahám születésétől Krisztus születéséig 2016 évet számít. Tehát $2016 + 942 + 2242 = 5200$ Ádám-tól Krisztus születéséig.²

Előfordulnak azonban némely töredékek Eusebius-tól³ — amelyekben elődei példájára Krisztus megkeresztelését az ember teremtetésének 5533. évére teszi, s így Krisztus születése előtt 5503 vagy 5505 évet számít. S e

¹ Máskor 502 évet számít.

² Eusebius tehát Krisztust nyilvános fellépése idején csak 28 évesnek tartotta.

³ A Migne kiadásban a Chronicon parchale appendixében, patr. gr. XCII. köt. 1054. col.

régi szám Eusebius Chroniconja daczára — kivált a görög íróknál — továbbra is fenmaradt.

Paulus Orosius V. századi történetíró Eusebius módjára Krisztusig 5198 évet számít.¹

A chronicon paschale vagy Alexandriai chronicon, mely valószínűleg Constantius császár idejében íratott, s Heraclius alatt folytattatott, meglehetősen követi a LXX. fordítást, s Krisztus születéséig 5507 évet számít. És pedig:

Ádántól a vízözönig	2262 évet ²
A vízözöntől Ábrahám 75 évéig	1145 " ³
A zsidók Egyiptomban tartózkodására	215 " ⁴
Ábrahám 75 évétől az Egyiptomba	
menetelig	215 " ⁵
A pusztában	40 "

Josue 27, Chusarsathem (!), Mesopotamiai király 8, (idegenek 8), Gothoniel 32, Aod 56, Semegar 24, Jabis 20, Debore 40, Oreb-Zeb 7, Gideon 40, Abimelech 3, Thola 23, Tair 22, Jephthe 6, Esebon 7, Aealon 10, Labdon 8, Philisthaei 40, Samson 20, interregnum és béke 40, Heli 40, Samuel 20 évig uralkodott szerinte.

Ezek kormányzásának összege 437 (vagy 445) év. Ha azonban a Chroniconnak az Egyiptomból való kijövetelre és Sámuelre vonatkozó időmeghatározását⁶ összevetjük: e korszakra nem 437, hanem 569 évet kapunk.

Saul 20, Dávid 40 és Salamon 40 évét összeadva kapunk 100 évet. Tehát az exodustól a templomépítésig 633 év, (Igaz, hogy a Chronicon máshol)⁷ e korszakra csak 630 évet számít, de úgy látszik, hogy ott csak Salamon uralkodása kezdetéig számít.)

¹ V. ö. Petavius de doctr. temp. i. h. 3. l.

² Migne kiadásban patr. gr. t. XCII. col. 106.

³ Col. 174.

⁴ Col. 198.

⁵ Col. 218.

⁶ Col. 218.

⁷ Col. 254.

Salamon halálától Hoseas Juda királyának 51 évéig, vagyis az I. Olym-

piasig számít	226 évet
Innen Krisztusig	776 év
Összeg	5507 ¹ év

Egy másik helyen² a chronicon paschale ismét más-kép számít, t. i.:

A templomépítéstől Cyrusig	480 évet
Cyrustól Nagy Sándorig	248 "
Nagy Sándortól Tiberius 15 évéig	356 "
Tehát a templomépítéstől Tiberius 15 évéig	1084 évet.

Ha ebből Krisztus urunk életének körülbelül 30 évét levonjuk, a templomépítés és Krisztus urunk születése közötti időre 1054 év marad. Egyedül álló számítás!

Sz. Jeromos († 420.) a latin biblicusok királya rendkívül kevés súlyt fektet a chronológiára. Általában a héber szövegnek kedvez, melynek számadatait a Vulgataba is átvette. Nem csoda, hisz mesterei részben a Tiberiasi rabbinusok voltak. De egyáltalában nem kárhoztatja a LXX. chronológiáját sem. Bizonyossága ennek ama ténye, hogy Eusebius chroniconját, mely a LXX. számításainak valóságos apologiája, érdemesnek tartotta latinra fordítani. — Egyébként nézetét a chronologia felől összefoglalja Vitalishoz írt levelében³ és a Titushoz írt levél commentárjában. A szentírási számoknak kevésrebecsülésében azonban természetesen nem érthetünk egyet Strido tudós szülöttével.

¹ Tulajdonképen az összeg: 5503. Megjegyzendő még, hogy Krisztus születésétől megkereszteléseig a chronicon paschale 29 évet számít.

² Col. 523.

³ Ep. ad Vitalem, Opp. ed. Migne t. I. col. 676. „Caeterum apostolus interminabiles genealogias et Judaicas fabulas prohibens, de istiusmodi mihi videtur interdicere quaestionibus. Quid enim prodest haerere in littera, et vel scriptoris errorem, vel annorum seriem calumniari, cum manifestissime scribatur: Littera occidit, spiritus autem vivificat? (II. Cor. 3.) Relege omnes et veteris et novi Testamenti libros, et tantam annorum reperies dissensionem et numerum inter Judam et Israel, id est inter regnum utrumque

Sz. Agoston (354—430.) idevágó nézeteit alább adandjuk. Itt legyen elég jelezni, hogy rendesen a LXX. chronológiáját követi s Ádámtól a saját koráig több ízben kerek 6000 évet számít¹, bár a régi latin írókat jellemző habozást a két legtekintélyesebb szöveg chronológiája közt ő sem kerülte ki. Nagy sulyt különben ő sem fektet a chronológiára.

Hesychius († 608. körül) Jeruzsálemi patriarcha „ad illustrationem chronici paschalis“ írott karácsonyi homiliájában Krisztus halálát a világ teremtésének 6000. évére teszi. Névszerint számít

Ádámtól Phalegig	3000 évet
Phalegtől Krisztus születéséig	2967 „
Krisztus életére	33 „
	6000 évet

s hozzáteszi: „quemadmodum enim hominem die sexta creavit Deus, sic millenarii die sexta in terram venit, illumque salvum fecit.“ Bizonyságul hivatkozik Clemensre, Theophilusra és Timotheusra, a kik szintén „dicunt, sexto annorum millenario apparuisse Dominum, — — — Alii autem dicunt, venisse Dominum anno 5500. Sed pauci in hoc consentiunt; in anno vero 6000. omnes accurati scriptores conveniunt.“²

Georgius Syncellus (a VIII. század végén élő) történetíró következőleg számít³

Ádámtól a vizözönig	2242 év
A vizözöntől Ábrahám születéséig	1070 „
Innen az exodusig	505 „

confusum, ut huiusmodi haerere quaestionibus non tam studiosi, quam otiosi hominis esse videatur.“ És a Titushoz írt levél commentárjában ad cap. 3. v. 9. (Mignénél 7. k. 596. col.) a chronológiáról beszélve így folytatja: „Quid prodest scire quae aut difficile est invenire propter librorum varietatem, et (dum paulatim de inemendatis inemendata scribuntur) errores inolitos aut etiam si inveniremus magno studio et labore, nihil profutura cognovimus.“

¹ L. De civ. Dei XVIII. 43.; XII. 12.; XVI. 10.

² Migne. Patr. gr. t. 92. col. 1058.

³ L. Raska i. m. 327—328. l.

Az exodustól a templomépítésig	654 év
Innen Jeruzsálem pusztulásáig	435 "
Innen Krisztusig	595 "
Ádámtól Krisztusig	5500 ¹ év.

Hasonlóképen más írók is — még a latinok is, mint Aquitaniai sz. Prosper († 463.), Cassiodorus (470—562.), Sevilai sz. Isidor († 636.), Toursi sz. Gergely (VI. században) — chronológiájukat a LXX. fordítás számai alapján építék fel.²

A középkortól napjainkig.

A középkori chronologusok általában a LXX. számítását követték, s csak kevesen a héber szöveg és Vulgata számait, különösen pedig „ab Eusebianis calculis aegre divellebantur“ — mint Petavius megjegyzi.³

Venerabilis Beda († 735.) a középkor egyik legnagyobb történetírója követi ugyan a héber szöveg számítását, de a LXX. fordítás számainak sem ellensége. Néha meg éppen a Martyrologiummal 5199 évet számlál Krisztus eljöveteleig.

Georg. Cedrenus († 1060. körül) Ádámtól Krisztusig 5506 évet számít.⁴

A trienti sz. zsinat a Vulgatát authenticusnak s a latin egyház hivatalos fordításának nyilvánította⁵, miből azt következtették némelyek, hogy ezáltal annak chronológiája, s közvetve a masoreticus szöveg chronológiája is szentesítést, vagy plane dogmaticus erőt nyert. — Azonban minden valamirevaló theologus tudja, hogy a zsinat a Vulgatát csak hivatalos fordításnak nyilvánította, a tartalomra nézve pedig csak azt nyilatkoztatta ki, hogy abban lényeges hiba, különösen dogmaticus vagy erkölcs-tani tévely nincsen. Arra, hogy e fordítás minden ré-

¹ Az összeg 5501.

² V. ö. Valroger i. m. 91. l.

³ I. m. 2. l.

⁴ L. Petavius i. m. I. VIII. c. 1.

⁵ Sess. IV. cap. 2.

szecskejét, minden szavát vagy számát helybenhagyja, authenticusnak, rontatlannak, s pontosnak nyilvánítsa és így annak chronológiáját igazinak és pedig egyedül igazinak nyilvánítsa, sőt a LXX. chronológiáját elítélje: a zsinat egyáltalában nem gondolt. Azért is a trienti zsinat után és annak végzése daczára is, akárhány katolikus tudós, az emberi nem korának meghatározásában a LXX. fordítás számítását követte, sőt azt tullicitálta.

Igy *Onuphrius Panvinius* sz. Ágoston-rendi tudós († 1568.) az ember teremtetését Krisztus előtt 6211 évre tette, anélkül, hogy valaki az ellen reclamált, vagy az Egyház elítélte volna.

Hasonlóképen a híres *Baronius* († 1607.) a LXX. számítását követi és védi.¹

Cornelius a Lapide — Samerius Henrik után — Ádámtól Krisztusig 3950 évet számít, s a noachidák nemzetségtáblájából Kainant törli.²

Sőt maga az *Apostoli sz. Szék* e kérdésben egyszer odanyilatkozott, hogy a masoreticus szöveg és a Vulgata chronológiája nem okvetlenül követendő.

Ugyanis a XVII. században a Chinában működő Jézus-társasági hittérítők, azon nézetben lévén, hogy a héber szöveg chronológiáját a chinai történelemmel összhangba hozni nem lehet, kérdést intéztek az Apostoli Székhez, szabad lenne-e nekik a LXX. chronológiáját követni. 1637. évben azon választ nyerték, hogy miként a sz. Atyák és a Martyrologium, úgy a Szent-Szék is nekik e tekintetben teljes szabadságot enged.³

A *Pagi testvérek* Baronius Annaleséhez irt „dissertatio critica“-jukban írják: „Annorum ab orbe condito ad Christum natum numerus incertus. Alterutri textui adhaereas, certum annorum mundi numerum ante incarnationem nunquam reperies.“⁴

¹ L. Valroger i. m. 101. l.

² Comment. in Pent. Moysis. Venetiis, 1717. 27. és 111. lap.

³ Valroger i. m. 102. lap. Jegyzet.

⁴ Valroger i. m. 102. lapján idézve.

Csak a tizenhatodik századtól kezdve midőn részben a protestánsok példájára a katolikusok is kezdtettek nagyobb súlyt fektetni a héber szövegre s elhanyagolni a LXX. fordítást, szorultak háttérbe a LXX. számai s lett a „négyezeréves ó-szövetség“ — mely ellen még akkor semmi komoly nehézség nem forgott fenn — a tizenhat százados traditio ellenére theologiai munkákban megszokott frázissá. E fordulat jó részben *Scaliger Jósefnek*, kétségkívül az ujkor egyik legtekintélyesebb chronologusának műve. Ő a LXX. mellőzésével a masoretikus szöveg és Vulgata nyomán az emberi nem korát 3950 évre viszi vissza Kr. előtt.¹

Kissé enyhébb álláspontot foglal el a LXX. számaival szemben *Petavius* De doctrina temporum című — (1672-ben először kiadott) művében. Szerinte az ember teremtése Kr. e. valószínűleg 3983. évben történt.² De e számot maga is csak subjectiv calculusnak tartja.

Máshol pedig³ előadván a görög írók háromféle számítását, kik Ádámtól Krisztus születéseig 5493, 5501, vagy 5509 évet számitanak, e megjegyzést fűzi hozzá: postrema (opinio chronologica) omnium celeberrima, qua Constantinopolitana ecclesia eique subjectae utuntur. In codice Juris orientalis imperatorum edicta hac aera consignantur.⁴ Ebből látszik, hogy Petavius a görög szöveg számítását nagy tekintélyűnek tartja.

Ugyanazon művében⁴ Scaliger ellen írja: „Annorum ab orbe condito ad haec tempora numerum neque certa ratione compertum esse, neque citra divinam significationem posse comperiri. Errare proinde, qui id non modo certo definire audent, sed qui alios insuper, quod ad summam suam aliquod adiecerint aut detraxerint, proterve atque arroganter insectantur.“ S valamivel alább az okok felsorolása után mondja: „Fieri non posse dici-

¹ Valaoger i. m. 103. lap.

² T. II. p. 10. Venentiis 1757.

³ T. II. p. 3.

⁴ T. II. p. 9.

mus, ut annorum numerum qui condito ab orbe lapsi sunt, certo ac sine errore vel saltem dubitatione statuamus. Proinde *coniecturâ* et probabili ratiocinatione opus est.“ S valamivel alább mondja: „Nihil certi de accurata annorum summa pervestigari posse.“

Riccioli „Chronologia reformata“ című (Bolognában 1668-ban megjelent) művében mondja, hogy az ó-szöveg hossza a héber szöveg és a Vulgata szerint 4184 évnek látszik, de valószínűnek látszik, hogy 5634 (!) évig tartott, mint a LXX. fordítás mondja.¹

1687-ben *Pezron* cistercita „L'antiquité des temps établie et défendue contre les Juifs et les nouveaux chronologistes“ című művében a zsidókat szántsándékos szövegrontásról vádolja, a LXX. számait védi, s Krisztusig 5972 évet számít.

Nagyobb hévvel, mint tudománynyal támadták őt meg Martianay Benedictinus és Lequien Dominicanus. Ezek nézetét felelevenítte *Alexander Natalis* (O. P.) „Historia eccl. Veteris Testamenti“ című, másképp kitűnő munkájában.²

A mult század elején *P. Tournemine* (S. J.=1739.) hivatkozva a szamariai szöveg és LXX. összhangjára a vízözön utáni patriárhák korára nézve, legalább a vízözön utáni korra nézve a Septuaginta hitelét védte, s Krisztusig 4891 évet számít.³

A tudós *Calmet* azon hitben, hogy a Vulgata helybenhagyása által a trienti zsinat részéről az eredeti szöveg chronológiája is approbáltatott, pontosan követi a masoreticus szöveg számítását. *Dictionarium biblicum* című művében⁴ az aetates mundi cikkben Krisztusig hat világművet számít, ugymint:

1656 évet a vízözönig,

¹ Valroger i. m. 108—109.

² E vita bővebb leírását l. Valrogernél i. m. 109—127 lapján.

³ Valroger i. m. 128. s. k. lap.

⁴ *Augustae Vind.* 1759. 41. lap és tabula chronolog. in fine t. II. p. 544. — *Calmet* a chronológiájában *Usseriust* követi.

- 426 évet Ábrahám Kanaanba jöttéig,
 430 „ az Egyiptomból való kivonulásig,
 479 „ a templomépítésig,
 424 „ a babyloni fogságig és
 584 „ innen Krisztus születéséig ;

Tehát 3999 évet Ádámtól Krisztusig. Ehhez a ker. aera-
 nak (szerinte) 4 évvel való késését hozzáadva : időszá-
 mitásunk előtt 4003 évet számít. Ugyanott a LXX. szá-
 mitásra a következő megjegyzést teszi : „Cur autem Sep-
 tuaginta Patriarcharum vitam adeo produxerint. (?) incer-
 tum.“ „Quidquid sit, nihil ambigitur, quin Septuaginta
 interpreces Patriarchum annos auxerint (?) ; nulla enim
 ratio est (?), cur Hebraei scriptores annos illorum mi-
 nuisse dicantur.“

Patrizzi¹ írja : „Facile iam intelligis, nullam unquam
 extitisse de anno Christi natali opinionem, quam Ecclesia
 veluti sibi propriam habuerit.“

És Pianciani : „Ecclesia semper in quaestionibus
 chronologicis libertatem concessit opinionum.“²

Az újabb írók szavait és számításait azok roppant
 száma miatt nem közölhetjük, de az nem is szükséges.
 Nézeteik a következő pontokra vonhatók össze :

a) A szentírás *számai* is eredetileg inspiráltak vol-
 tak, a mennyiben az isteni befolyás a szerzőt itt is min-
 den tévedéstől megóvta ;

b) mindazáltal e számok sok helyt megrontva ju-
 tottak hozzánk ;

c) a szentírási számokból, amint azok ma kinéznek
 pontos chronologia nem alkotható, tehát

d) azon számításoktól, melyeket a keresztény tudó-
 sok saját szakállukra összeállítottak és összeállítanak,
 szabad eltérni és még jelentékenyen is eltérni, ha arra

¹ Idézve Valrogernél i. m. 134—35 l.

² Commentatio in bist. creationis mos. — praemisso commentario
 Corn. a lap ed vives, Paris, 1874.

³ Ezen nem csodálkozhatik, aki sokkal újabb munkákban — pl.
 Eusebius Chroniconjában — a lectio variansok *esreit* látta.

elegendő ok van, vagy lesz, — anélkül, hogy ez a hit, vagy a kinyilatkoztatás elleni vétséget képezne.

E nézetet vallják: Reusch (Szentírás és természet), Güttler (Naturforschung und Bibel), Valroger i. m.) Vigouroux (La chronologie biblique a „questions controversées de l'histoire et de la science“ című vállalatában. Páris, 1881.) Raška (i. m.) Knabenbauer S. J. (Stimmen aus M. Lach 1874.), Hummelauer S. J. (ugyanott 1878. és 1879.), Bruckner S. J. (a „La controverse et le contemporain“ folyóiratban 1886.), Hettinger (Apologie des Chr. II. 1.), Zschokke (Historia sacra), továbbá Röckerrath (Biblische Chronologie 1865.) Champollion, le Jeune Lepsius és sok más, úgy hogy ma alig-alig lehetne tudóst találni, ki e kérdést behatólag tanulmányozta volna, s mégis a héber szöveg számaihoz mereven ragaszkodnék. Rómában a szent Szék színe előtt jelennek meg művek, melyek a legszabadabb nézeteket vallják e tekintetben. Maga az apostoli sz. Szék a kérdésben döntő határozatot nem hozott, s mivel a kinyilatkoztatás egyik forrása sem nyújt biztos támpontot, bizonyosan nem is fog hozni soha. E kérdésben tehát az egyházban teljes vélemény szabadság uralkodik.

A következőkben a különféle számítások bírálatába bocsátkozunk, s kifejtendő nézetünket bebizonyítjuk.

III. RÉSZ.

III. A szentírási számítások bírálata.

Az előadottakból kitűnik, hogy a különféle szentírási szövegek és azok nyomán a hagyomány az emberi nem korára vonatkozólag eltérő adatokat nyújtanak, az egyház pedig egyik számítás mellett sem foglalt határozottan állást.

Különösen három szentírási szöveg van, mely itt különösen tekintetbe jön: a *masoreticus* héber szöveg, a *LXX. fordítás* és a *samaritai héber szöveg*. Legtöbbször — kivált a régiek — ezek egyikét vagy másikat köve-

tik; mások — kivált az újabbak — mind a hármat mellőzik annyiban, hogy egyikhez sem ragaszkodnak a részletekben, hanem csupán a szentirási chronologia szellemét, azon általános benyomást, melyet a szentírás az emberre gyakorol, t. i. hogy az emberi nem aránylag *nem nagyon régi*, nem sokkal régiebb, mint a szentírásból alkotott tágabb számítások megállapítják, — fogadják el irányadóul. Véleményünk az utóbbihoz hajlik. A megoldás azonban főkép attól függ, hogyan képzeljük magunknak a különféle szentirási szövegek közt talált eltérés eredetét. Ezt kell tehát tisztába hozni, hogy lássuk melyik szövegnek kell előnyt adni, vagy esetleg nem lehet-e a részletekben valamennyit mellőzni.

A különféle szentirási számítások eredete.

A kérdéses eltérések vagy öntudatos és szándékos szövegváltoztatás folytán eredtek, minek neve hamisítás, akár jó, akár rossz célból történt az; vagy önként, szándékos változtatás nélkül eredtek, kritikai okokból, t. i. a szöveg sokszorosításában mint mondani szokták: per errorem iudicii, oculorum, aurium stb.

Ezek előrebocsátása után lássuk a három szöveget egyenkint.

I.

Ami a mai *héber szöveg* számaait illeti, nem valószínű, hogy azok *szándékos* hamisítás folytán eredtek.

Voltak ugyan már sz. Ágoston idejében, kik a zsidókat gyanusították, hogy csak azért, hogy a keresztények kezén forgó, s ezek által ellenük minduntalan idézett példányok hitelét megingassák, saját példányaikat rontották meg.¹ Sz. Ágoston ezt nem meri föltételezni a zsidókról; de mi nem vélekedünk róluk ily jól; mert, ha e hamisítás lehetséges lett volna s célhoz vezetett volna, az akarat hozzá alig hiányzott volna. Azonban éppen,

¹ De civ. Dei. XV. 13.

mivel — mint sz. Ágoston is megjegyzi — a ker. vallás elterjedése idején a héber szöveg példányai már ugy-
szólva világszerte, még nem zsidóknál is közkézen forog-
tak: ily változtatás lehetősége ki van zárva.

Mások hasonlóképpen az első ker. századok zsi-
dait vádolják a rontásról, de más indító okot tételez-
nek fel. Így Kennikot Benjamin Abulpharag XIII. szá-
zadi író nyomán írja: „Computi defectus adscribitur doc-
toribus Judaeorum. Nam cum praenuntiatum esset in
lege et prophetis de Messia, missum iri ipsum ultimis
temporibus; nec aliud esset Rabbini antiquioribus com-
mentum, quo Christum reiicerent, quam si hominum aeta-
tes, quibus dignosceretur mundi epocha, mutarent: sub-
traxerunt de vita Adami, donec nasceretur Seth, centum
annos, eosque reliquae ipsius vitae addiderunt; idem-
que fecerunt in vitis reliquorum Adami filiorum usque
ad Abrahamum. Atque ita factum est, ut indicet ipsorum
computus, manifestatum esse Christum millenario quinto
(quarto) prope accedente ad medium annorum mundi,
qui omnes secundum ipsos futuri sunt 7000, dixeruntque:
Nos adhuc in medio temporis sumus, et nondum adest
tempus adventui Messiae designatum.”¹ Hasonlóképpen
nyilatkozik Klaproth: „Dem hebräischen Texte des Pen-
tateuchs sieht man offenbar das Bestreben einer fremden
Hand an, den Zeitraum von der Erschaffung der Welt bis
auf die Geburt Christi (in 4004 Jahre) zu verkürzen.“
„Das Bestreben der Juden, die Anzahl der Jahre vor
der Geburt Christi zu verkürzen, und das der Christen,
sie zu verlängern (?) scheint unbezweifelt darin seinen
Grund zu haben, dass nach einer alten Tradition der
wahre Messias im 6. Jahrtausend nach der Erschaffung
der Welt geboren werden sollte.“² Tény az, hogy van-
nak kik azt védik, hogy Krisztus korában a héber szö-
veg számai a LXX. és samariai szöveg számaival meg-

¹ Idézve E. A. Die Chronologie der Genesis, Regensburg, Manz,
1881, 6—7 lap.

² Ugyanott idézve.

egyeztek s a héber szöveg mai számai már a keresztény korban eredtek a zsidók iskoláiban.¹

E magyarázat első tekintetre elég plausibilis, sőt azt megerősíteni látszik ama körülmény, hogy a zsidók, kik Kr. u. a II. századig maguk is a LXX. fordítást nagyon használták és tisztelték: csak a septuagintából ellenük felhozott érvek miatt hagyták el azt s fogadták el Aquila fordítását, mely a hébert betű szerint követi. Mégis megingatja e magyarázatot azon körülmény, hogy a héber codexek a Kr. utáni időben már nagyon el voltak terjedve s a keresztények kezén is forogtak, miáltal a szövegrontás lehetetlenné vált. Így tehát azok véleménye sem valószínű, kik Krisztus és az apostolok korában a héber szövegnek a mai LXX. vagy a samariai szöveg számaival való egyezését védik. — Ha tehát a héber szöveg a számokban változott, s a változás szándékos hamisítás által nem származhatott: úgy nincs más hátra, minthogy azt *kritikai okoknak tulajdonítsuk*. Megerősíti ezt különben ama körülmény is, hogy csaknem lehetetlen is feltételezni, hogy egy negyedfélezer éves, annyi ezerszer másolt könyv, melynek tartalma éppen a kérdéses helyeken figyelemfárasztó, érdektelen s — legalább a régiekre — jelentőség nélkülinek látszott: éppen a számokban változást ne szenvedjen. „Il suffit — mondja Valroger² — de lire le chapitre V. et le chapitre XI. de la Génèse pour comprendre, que la transcription incessante de tant de versets monotones n' a pu se faire sans mainte distraction et mainte erreur. Les variantes ont du naturellement se multiplier avec les manuscrits.“

Ami a változtatás idejét illeti, az a *mazoreták idejében nem történt*, mert az eltérés már a keresztények első századaiban meg volt, s így legkésőbb Jeruzsálem pusztulása után történhetett. De talán nem csalódunk, ha annak eredetét régibb időre, a babyloni fogság idejére

¹ Így P. Morinus Valrogernél i. m. 121. lap idézve.

² I. m. 70. lap.

visszük vissza. Kétséget nem szenved, hogy akkor, midőn megszűnván a zsidó állam, fel lévén függesztve a zsidó egyház, a sz. könyvek őrizetére rendelt intézmény, s a zsidók egy része Babylonba, vagy Assyriába hurczoltatott, más része Egyiptomba menekült: legalkalmasabb idő volt a szövegváltozásra. Sőt az sem lehetetlen, hogy az eltérés alapjában már a fogság előtt a schisma után megvolt, s a fogság e chronologiai zür-zavart csak növelte.

II.

Ami a *LXX. számadatait* illeti, már a régi egyházban voltak, kik a hetven fordítót *tervszerű hamisítással* gyanúsították — mint sz. Ágoston tanuskodik. Annyi bizonyos, hogy ha a LXX. fordításnak a mazoreticus szövegtől való eltéréseit vizsgáljuk, azokban bizonyos szabályszerűséget észlelünk, ami első tekintetre a változás esetleges eredete ellen látszik bizonyítani. Ugyanis azon ősatyáknál, kiknek a héber szöveg szerint 150 éven aluli korban született fiuk, a LXX. a nemzés előtti időt 100 évvel megtoldja, illetőleg a nemzés idejét 100 évvel előre tolja. Így van ez a vizözön előtti 1. 2. 3. 4. 5. és 7. ősatyánál. — A 6. 8. és 9. ősatyánál nincs eltérés, mert ezek a héber szöveg szerint is 150 évnél nagyobb korban nemzettek fiut; a 6. ősatya Járed 162 éves, a 8. Mathusalem 187 éves, és a 9. ősatya Lamech 182 éves korában. — Ugyanezt tapasztaljuk a vizözön utáni ősatyáknál a 2. 3. 4. 5. 6. 7. nemzedékben. A 8. nemzedékben (Nachornál) a héber szöveg 29. évét némely LXX. codexben 50, másokban plane 150 évvel találjuk megtoldva. A 9. nemzedékben (Tárénél) nincs eltérés.

Kérdés, miért tették — illetőleg tették volna — ezt a fordítók.

Némelyek sz. Ágostonnal¹ a következő okot adják. A fordítók az ősatyák nemzési idejét (a héber szerint)

¹ De civ. D. XV. 13.

azok életkorához viszonyítva, úgy találták, hogy oly életkor mellett 60—70 év — a mai arányokat tartva szem előtt — valóságos gyermekkor: tehát nem valószínű, hogy oly korban nemzettek, mely egész életkoruknak alig $\frac{1}{10}$ vagy $\frac{1}{12}$ részét teszi ki. Ez oly hihetetlen, mintha valaki ma azt állítaná, hogy 6—7 éves gyermek lett atyává. — Feleletünk erre a következő:

1. A felhozott szabály nem alkalmazható a LXX. e két nemzetségtáblájára általában. Már a vizözön előtti 8. és 9. nemzedékben e szabálytól eltérés van. Ugyanis a héber szerint:

Mathusalem 187. évében születik Lamech,

Lamech 182. évében születik Noe ;

míg a LXX. szerint:

Mathusalem 167. évében születik Lamech,

s Lamech 188. évében születik Noe.

Ha a hamisító fordítók célja a felhozott volt, miért változtattak volna itt a szövegben, hol arra semmi ok nem volt? Máshol kell tehát keresni az okot.

Ezen érvünkre azonban már sz. Ágoston azt felelte¹, hogy a hetven fordító itt talán éppen azért változtatott, hogy a többi nemzetségnél eszközölt változtatás valódi indító okát ily módon eltitkolja. De ez igen erőszakos magyarázat, s hogy arra maga szent Ágoston nem sok súlyt fektetett, onnan tűnik ki, hogy máshol² a LXX. fordítás eltéréseit maga is tévedésnek, nem hamisításnak tulajdonítja.

(2.) A LXX. fordítás nemcsak a nemzés előtti években tér el a héber szövegtől, hanem néha a nemzés utánokban is. Így Lamech életéveit a héber szöveg 777, a LXX. 753. évre teszi. A hypothesis tehát nem magyaráz meg minden eltérést.

(3.) A LXX. fordítás különféle codexei, recensiói s kivált az abból vett idézetek jelentékeny eltéréseket mu-

¹ Civ. D. XV. 13.

² XV. 10.

tatnak, melyek a kérdéses magyarázatnak gyakran nem kedveznek.

4. De nem kedvez annak az élettani tapasztalás sem. Látjuk ugyanis, hogy hosszú életű emberek semmivel sem érik el később a pubertast, mint rövid életű emberek. Megfoghatatlan tehát, hogy jöttek volna az alexandriai fordítók ama gondolatra, hogy a hosszú életű ósatyáknál 60—70 év még gyermekkor volt. Akármennyi kevésbé valószínű dolog van a szentírásban, a melyet a fordítóknak, — akár zsidók, akár pogányok voltak — sokkal több okuk lett volna megváltoztatni, mint ezen ártatlan számokat; ha tehát azokat nem változtatták meg, miért változtatták volna ezeket?

5. A vizözön utáni ósatyáknál szintén 100 évvel van a nemzés ideje előre tolva. Már pedig ezek alig 4—500 évig éltek, tehát a kérdéses hypothesis értelmében itt elég lett volna kevesebbet, pl. 50 évet betoldani.

6. A hypothesis nem magyarázza meg, hol vette magát a LXX. fordítók vizözön utáni Kainan patriarchája. Tudom, hogy némelyek szerint Kainan tévedésből, vagy coniectura folytán került ide, de e föltevés mivel sem igazolható; s ha a szövegértelmezésben ilyennek is helyet adunk, oda lesz a szöveg minden tekintélye s a legveszedelmesebb subiectivismusnak nyitunk kaput, mint Knabenbauer (S. J.) éppen e föltevésre megjegyzi.¹

7. A kérdéses hypothesis ellen ugyanazon, sőt több joggal más hypothesiseket lehet felállítani a héber szöveg számai eredetének kimagyarázására.

Hátha az volt a héber szöveg eredeti chronológiája, mely most a LXX. fordításban (vagy a samariai szövegben) van, vagy ezek legalább jobban megközelítik az eredetit, mint a mazoreticus szöveg chronológiája? A héber szöveg számai pl. eredhettek úgy, hogy a későkori érzékies zsidók lehetetlennek tartották, hogy az ósatyáknak, kik talán már a vizözön előtt soknejűségben éltek

¹ Stimmen aus M. L. 1874. I. 370. 1.

— csak 160—170 éves korukban szülessék első szülötük.¹ Azért fogták magukat s a nemzés idejét 100 évvel előbbre tették. Kétségtől önkényes és érvekkel alig támogatható föltevés; de gyengébb alapon alig áll, mint az, melyet czáfolunk.

Ennél még valószínűbb hypothesis állít fel Eusebius a *Chronicon*-ban.² „Ego suspicione percutior, id (t. i. a nemzési idő korábbra tevését) Judaeorum operâ curatum esse, qui ausi sint tempora nuptiarum praecedentia mutilare atque subtrahere, ob studium accelerandi sibi coniugii liberosque gignendi. Quippe si ii vetustissimi et longaevis et annosi adeo praemature ad nuptias gignendumque accesserunt, uti lectio Judaeorum demonstrat, quis eorum morem praecocium nuptiarum sedulo imitari nollet?“

Egy másik szintén valószínű hypothesis állít fel P. Tournemine.³ „Le text hébreu raconte, que Sem avait cent ans quand il engendra Arphaxad, et ensuite qu' Arphaxad à trentecinq ans engendra Salé; Salé a trente ans engendra Héber, et ainsi de suite. On peut supposer, que pour Arpaxad, Salé et les cinq patriarches suivans, l' écrivain sacré a constamment sousentendu les cent ans énoncés la première fois pour Sem. L' usage de telles ellipses ne répugne en effet nullement au caractère laconique du style hébraïque, et nous en faisons encore usage dans notre langue, quand nous parlons des principes de 89., de l' an 40. etc. Comme une pareille ellipse pouvait produire des doutes et des malentendus chez les étrangers et chez ceux qui ignoraient les usages hébreux, les Septantes en traduisant en grec l' original, rétablirent les chiffres sous — entendus en hébreu et écrivirent tout au long qu' Arphaxad avait en-

¹ Természetesen a szöveg nem mondja, hogy ezek elsőszülöttek voltak, de azért sokan ezt gondolhatták és gondolták is.

² Migne kiad. 152. col.

³ Idézve Vigourouxnál „La chronologie biblique.“ 24. l.

gendré Salé à cent trentecin ans, que Salé avait engendré Héber à cent trente ans, etc. Les Samaritains avaient déjà fait la même chose dans leur texte, pour la même raison."

Az újabbak szerint az ok, mely a hetven fordítót a szövegváltozásra birta, az volt, hogy úgy a szentírási kort megnyujtsák, s a szentírási chronológiát az egyiptomi történelemmel összeegyeztessék. Azonban

1. E merénylet a sz. szöveg ellen meg nem történhetett a nélkül, hogy a tisztességes zsidók az ellen szavukat föl ne emelték volna. A palestinai zsidók bizonyára nem késtek volna a szövegrontást az előttük ugyse valami kedves egyiptomiaknak újra és újra szemére hányni. — Csak azon esetben lett volna ez lehetséges, ha a héber szöveg némely codex családai már akkor a LXX. számaihoz hasonló adatokat tartalmaztak volna. Akkor igenis lehetséges lett volna, hogy a fordítók a profán chronológiával jobban összehangzó adatokat fogadják el s a kevésbé összehangzókat mellőzzék.

2. Igen erős érvet szolgáltat a 70. fordító mellett a samariai szöveg, mely a LXX. fordításnál sokkal régibb, semmiféle egyiptomi befolyás alatt nem állott, s a vízözön utáni genealogiában mégis a LXX. fordítással csaknem megegyez.

Általában minden szándékos hamisítás lehetőségét kizárja a 70 fordítónál ama nagy tisztelet, melylyel a zsidók általában a szentírás iránt viseltettek; a nagy buzgalom, melylyel annak épségére a zsinagóga felügyelt, de legkivált az egyiptomi és palestinai zsidók versengése. Ily körülmények között a számok megváltoztatása rögtön az egész zsidó világ figyelmét és rosszaságát magára vonta volna. Már pedig erről semmit sem olvasunk; ellenkezőleg tudjuk azt, hogy a LXX. fordítás a zsidóknál is mindjárt létrejötté után a héber szöveggel csaknem egyenlő tekintélyt élvezett.

A LXX. számainak eltérései tehát *nem eredhettek a fordítók önkénye folytán*, tehát vagy a fordítás létre-

jötté után magában a fordításban eredtek kritikai okokból, — vagy az eredeti szöveg bizonyos codexeire voltak alapítva.

Kritikai okokból a fordítás létrejötté után nem származhattak. A fordítás példányai a már ekkor minden-hová szétszóródott zsidók közt csakhamar úgy elterjedtek, hogy ily nagymérvű változás a számokban az anynyira szétszórt példányok mindegyikébe be nem csúszhatott. Kisebb lectio variansok ugyan támadtak, de ezek száma éppen a genealogiák számaiban aránylag csekély, s azok a LXX. chronológiájának jellemző vonását nem igen alterálják.

Ily módon nem marad hátra más, mint a LXX. számaít az *eredeti héber szövegből*, illetőleg annak legalább némely példányaiból¹ származtatni. Hogy ily példányok 70 fordító előtt léteztek s talán általánosabbak voltak, azt csaknem bizonyossá teszi a samariai szöveg.

III.

A *samariai szöveg* eredetéről kevés bizonyosat tudunk. Igen valószínű, hogy e szöveg sajátos chronologiája sem *szándékos hamisítás* műve. Először is nem lehet elgondolni, mi vezetett volna valakit az akkor még oly jelentéktelennek látszó számok megrontására; s ha a rontás mégis megtörtént volna, az a zsidók és samariaiak rivalitása folytán bizonyosan nagy zajt csapott volna. Továbbá a samariai szöveg oly helyeken, hol a samariaiaknak nagyon is érdekében állott volna a rontás, érintetlen; annál kevésbé vannak tehát megrontva a számok, ahol nem volt ok a rontásra.

Az sem valószínű, hogy a szöveg a samariaiak kezén ily nagymérvű *kritikai* változásokat szenvedett volna, sőt sok jel arra mutat, hogy a samariaiak a szöveget

¹ Ily példányok talán nagyobb számmal voltak; s ha a kisebbséget képezték, annál fontosabb okoknak kellett a fordítókra hatni, hogy az elterjedtebb számokat a kevésbé általánosak kedvéért mellőzzék.

igy kapták. Valószínű tehát, hogy az valamely ősrégi codex családot képvisel és tartott fenn; s nem lehetetlen, hogy éppen a samariai szöveg áll a pentateuchus eredetijéhez legközelebb. Ezen nézetünket a következő okok támogatják:

1. Manasses idejében (a ki 434. évben Kr. e. vette nőül Sanaballat leányát) a zsidók már a quadrat írást használták; mivel tehát a samariai pentateuchus a fogság előtti régi héber betűkkel van írva: nem ok nélkül véljük, hogy az Israel országában már a fogság előtt kézen forgott.

2. A samariaiak csak a pentateuchust fogadták el; valószínű tehát, hogy e vallási szakadás alapja már a fogság, sőt a schisma előtt régen meg volt a Juda és Efraim közti versengésben; mert ha a szakadás csak a fogság ideje táján történt volna, nem látjuk be, miért nem vettek át más könyveket is, melyek a fogság idején már nemcsak léteztek, hanem a canonban is voltak.

3. A samariai szöveget a schisma előtti időből származtatják J. Morinus, B. Kennicott, Carpzov, Jahn, Haneberg, Herbst, Zschokke s az újabb írók többnyire.¹ A mai samariaiak hagyománya szerint e Pentateuchus szerzője Phinees, Eleazarnak — Áron fiának — fia.

4. Hasonló nézetek a régi egyházi íróknál is előfordulnak. Így Eusebius² mondja, hogy a samariai pentateuchus „antiquissimus Hebraeorum textus, qui apud Samaritanos ad hanc usque diem incolumis superest.”

És Calmet mondja róla:³ „qui ipsissimus est textus hebraeus mosaicus.”

Láttuk tehát, a három főszentírási szöveg eltérése nem szándékos rontás, hamisítás műve, nem is valami újabb keletű kritikai változások eredménye, hanem magában az eredeti szövegben ősrégi időkben támadt kritikai változásokra, s ezek folytán létrejött codex-családokra

¹ V. ö. Zschokke Hist. S. 2. kiad. 406. lap.

² Chronicon. 157. col.

³ Dict. bibl. 42. lap.

vezetendő vissza. Ez állításunkat megerősítik a következők.¹

Ugy a dolog természete, mint a szöveg története igen valószínűvé teszi, hogy már Mózes és a schisma közti időben a szöveg épentartására irányzott minden gond daczára lectio variansoknak kellett eredni. Oly lectio variansok, melyeket több külső vagy belső bizonyíték támogatott, természetesen a többinél jobban is terjedtek s lassankint különböző *codexcsaládokat hoztak létre*. Némely codexcsaládok az ősatyák nemzés előtti éveire nézve nagyobb, mások kisebb számokat tartalmaztak. Ugy látszik, hogy a jeruzsálemi codexekben tulsúlyban voltak a kisebb számok, míg más codexekben, különösen az északi tribusoknál a nagyobb számok uralkodtak. Az előbbi kisebb számok átmenetek a Tiberiaszi rabbik codexeibe, s ezektől a mazoretákhoz. Hogy a Kr. utáni rabbinusok a fentjelzett okokból bizonyos előszeretettel mutattak a kisebb számok iránt, melyek a keresztények ellen nekik kedveztek, az könnyen elhíhető. — Az északi tribusok a fogság után elzüllődván, codexcsaládjuk csak a samariaiaknál maradt fenn. Valószínű azonban, hogy nagyobb számokat tartalmazó codexek Juda országában sem hiányoztak; mert (legalább Aristeas elbeszélése szerint) ama codexeket, melyekből a LXX. fordító dolgozott, Eleazar főpaptól, *Jeruzsálemből* kapták.

Ujabb időben azt tartják, hogy a 70 fordítót befolyásolta a samariai szöveg, mely ezernél több helyen a mazoreticus szöveg ellen a LXX. fordítással hangzik össze. Azonban ebből nem következik a LXX. fordítók függése a samariai szövegtől; sőt ez nem is valószínű, mert a fordítók a szöveget nem Samariából, hanem Jeruzsálemből kérték. Mi ezen összhangból éppen azt következtetjük, hogy a fordítóknak Jeruzsálemből küldött codexek — s esetleg a szintén Juda országából eredt

¹ Hasonló nézetet vall Valroger i. m. 70—71. l.

egyiptomi zsidók codexei is — akkor nagyobbbrészt összhangban voltak a samariai szöveggel.

Hogy e három codexfamilia közül melyik tartotta fenn leghivebben az eredeti számokat, vagy nem tér-e el attól mind a három jelentékenyen, oly kérdések, melyekre meggyőződésünk szerint teljes bizonyossággal senki sem felelhet sem most, sem a jövőben.

Hogy a héber szöveg mellett, mely az eredetinek nyelvét fentartotta, s melyet az egyház a szentírásnak ugyszólván hivatalos őrétől: a zsinagógától kapott, némi praesumptio harczol, azt nem tagadom. De ez csakis praesumptio, mely az ellenkezőnek lehetőségét ki nem zárja s csaknem teljesen megdől a LXX. fordítás eredetisége mellett felhozható érvekkel szemben. — Ezek a következők.

1. A LXX. fordítás régisége, ugy eredetére, mint codexeire és forrásaira nézve. Létrejött Kr. e. a III. század elején, tehát kor tekintetében csak a samariai pentateuchusnak enged. Régibb a mazoreticus szöveg mai alakjánál, mely Kr. u. a VI—X. században eredt; régibb mint a chald paraphrasisok, melyek legrégibbikét Onkelos, Gamaliel kortársa (az I. században Kr. e.) készítette: régibb, mint a Syr peschito, — mely a Kr. utáni I. vagy II. századból származik — szóval régibb a samariai szövegen kívül minden más fordításnál, vagy recensionál *eredetléré nézve*.

Hasonlóképpen a LXX. fordításnak sokkal régibb codexeivel birunk, mint a mazoreticus vagy samariai szövegnek. A legrégibb datált héber bibliakézirat Kr. u. a XI. századból, s a legrégibb datum nélküli kézirat legfeljebb a IX—X. századból Kr. u. származik.¹ Ellenkezőleg a LXX. fordításnak kézirataival birunk a IV. századból Kr. u. a Vaticani (B) és Sinai (N aleph) codexben, melyeket némelyek plane a III. századnak tulajdonita-

¹ Hogy a régi héber kéziratok ily ritkák, oka az, hogy a zsidók a zsinagógákban használt hivatalos példányokat, mikor használhatatlanná lettek, elégették. L. Wetzer-Welte Kirch. Lex. „Handschriften der Bib.“

nak; az V—VI. századból meg már igen nagyszámu Septuaginta codexünk van. (Alexandriai A., Parisi C. stb.)

Hát még ha a LXX. forrásait tekintjük; ha meggondoljuk, hogy a 70 fordító bizonyára a legrégebb és legtekintélyesebb codexekből dolgozott, belátjuk, hogy e fordítás minden valószínűség szerint a legrégebb forrást képviseli, s talán első tekintély.¹

2. Megerősíti ezt sz. Pál és Josephus Flavius tanúsága. Mindkettő a rabbinusok iskolájában nőtt fel s a héber nyelvet bizonyára értette, és a héber szöveget ismerte. És mégis, a számok, melyeket műveikben közölnek, többnyire a LXX. fordításból vannak merítve, vagy legalább a LXX. számaihoz hasonlóak. E számokat tehát vagy a héber szövegnek a LXX. fordítással e számokra nézve egyező codexeiből vették, vagy a görög szövegből magából; de az utóbbi esetben ismét lehetetlen, hogy minden héber szöveg a Septuagintával ellenkező adatokat tartalmazott volna; mert nem hihető, hogy a számokat a LXX. szerint idézték volna, ha azok a héberszöveg *valamennyi* codexével szembetűnő ellenkezésben lettek volna.

A felhozott érvekből kitűnik, hogy a LXX. fordítás által fenntartott nagyobb számok ősrégi időből származnak s a szentírás eredeti számaihoz talán közelebb állanak, mint a mazoreticus szöveg számai. Ebből következik, hogy ha nem is kell a LXX. fordítás számainak feltétlenül és mindenütt előnyt adni, mégis azok tekintély dolgában a héber szöveg számaival méltán egy rangba helyezhetők s ezek mellőzésével észszerűen követhetők. Hogy objective melyik közelíti meg jobban az eredeti — bizonyára helyes — számokat, teljes bizonyossággal eldönteni nem lehet.

¹ („La version des septante) bien antérieure aux masorètes, dont des travaux critiques ont produit la recension du texte, qui a prévalu chez les Juifs, cette version représente des manuscrits beaucoup plus anciens et probablement plus exacts que ceux des masorètes. Tout au moins il est possible, qu' elle ait mieux conservé les données chronologiques primitives.” Valroger i. m. 20—21. lap.

A szentírási számok sokhelyt romlást szenvedtek.

Scepsisünkben tovább megyünk. Hogy a részletekben pontosan egyik szöveg sem bírja az eredeti összöveg számait, az bizonyos; de az is lehetséges, hogy valamennyi szöveg jelentékeny romlást szenvedett a számokban. „De ces chiffres si divers quels sont les vrais? Tous même ne sont ils pas altérés? C' est la une question, á laquelle personne ne peut répondre. La critique ne peut résoudre le problème. L'Église ne se prononce pas.”¹ Érveink a következők.

1. Tudvalevő, hogy mi sem változik meg oly könnyen a szöveg sokszorosítása közben, mint éppen a számok, és legnehezebb éppen a számokba becsuszott hibákat kijavítani, mert az összefüggés, a szöveg, sokszor sem a hibát el nem árulja, sem az eredeti helyes szám feltalálására utbaigazítást nem ad. Amit így már a kritika szabályaiból következtetünk, azt a szentírási számokra nézve megerősítik a tények.

2. Az Ábrahám és utódai életében előforduló számok ellen, amint ma vannak, nehézségek emelhetők. Sara midőn a pharao házába került 65 éves lett volna s midőn Abimelech magához vette 89 éves.

Hasonlóképpen I. Moz. 26, 10—11. tanúsága szerint Isaac Gerarban nem merte elárulni, hogy Rebeka neje, mert az oly szép volt, hogy félt, hogy őt megölik érte. Pedig ha a szám romlatlan, Rebeka már akkor 60 éves lett volna. — Jákob is 91 éves korában vette nőül Rachelt.² — Ezekkel szemközt a patriarkák életében előforduló hasonló tünetenyekre hivatkozhatnánk valaki. De ne feledjük, hogy a régi patriarkák sok századon át éltek;

¹ Vigouroux i. m. 20. lap. Csaknem szóról-szóra így nyilatkozik Knaubenbauer S. J. Stimmen aus M. L. 1874. I. 360 l.

² Ezen eseteket E. A. Die Chronologie der Gen. című munkában 191—192. lapon hozza fel, s a nehézséget úgy akarja megoldani, hogy az évek alatt $\frac{1}{2}$ éveket ért. De rendszere következetesen keresztül nem vihető s a jelzett nehézségeket jobban megoldja az, ha a számok corruptióját tételezzük fel.

azonban Sára, Rebeka, Rachel, Jákob élete már kevés-
sel haladta felül a mai életkort, s így alig tételezhető
fel, hogy a test ifju ereje és szépsége oly sokáig fenn-
maradt volna.

3. I. Kir. 4, 26. szerint Salamon királynak 40,000
jászola volt csak a kocsilovak számára. Hogy e külön-
ben is hihetetlen szám corrumpált, kitűnik a parallei
helyből (II. Krón. 9, 25.) ahol csak 4000 van mondva.

4. A számok evidens megrontása fordul elő a kö-
vetkező helyeken, mint a párhuzamos helyekkel való
összehasonlításból kitűnik :

IV. Kir. 25, 8. összevetve Jerem. 52, 12.

„ 25, 17. „ „ 52, 22.

„ 25, 19. „ „ 52, 25.

„ 25, 27. „ „ 52, 31.

I. Krón. 11, 11. „ II. Kir. 23, 8.

„ 21, 12. „ „ 24, 13.

II. Krón. 22, 2. „ IV. Kir. 8, 26.

S ha ezen ujabbán és könnyebben ellenőrizhető
könyvekben a számok ily evidens módon megromlottak,
mennyivel könnyebben megromolhattak, sőt meg kellett
romlaniok a régi könyvek más források által nem is
ellenőrizhető adatainak.

5. Tapasztalásból tudjuk, mily roppant romlason és
ferdítéseken mentek keresztül a keresztény chronologusok
számai, (pl. Julius Africanus, Eusebius, Syncellus stb.
munkáiban); tehát a fortiori következtethetünk, hogy a
kétszer olyan régi szentkönyvek is osztoznak az emberi
kézen forgó művek e közös sorsában.

Ugy hiszem, e néhány érv — melynek pótlásául
hivatkozunk a fentebb kimutatott, s csaknem kivétel nél-
kül számromlason alapuló szövegeltérésekre, — elég an-
nak bebizonyítására, hogy a tárgyunkra vonatkozó szent-
írási számok is megromolhattak, sőt meg kellett többé-
kevésbé romlaniok. De ezáltal eo ipso ki van mutatva,
hogy e számok alapján biztos és pontos chronológiát
összeállítani lehetetlen; s lehetetlen meghatározni az

emberi nem korát oly pontossággal és biztossággal, hogy az így nyert számért a — természetesen sokszor elég tendentiosus — profán tudományok támadásait a szentírás és theologia ellen kihívni érdemes volna.

De még ha a szent szöveg számai teljesen romlatlanok volnának is (amit mai nap már egy valamire való biblicus sem állithat): minden szentírási korszámítás és az emberi nem korára vonatkozó következtetés megbízhatóságát meggyengíti, hogy ne mondjam megdönti a szentírási korszámítás alapjául szolgáló nemzetségtáblának, — legalább azok némelyikének — hiányos volta. Erről a következő pontban.

A szentírási nemzetségtáblák hézagosak.

Ujabb időben a legnagyobb nevű és szigorú egyházias érületű tudósok is megengedik, hogy a szentírási genealogiák sokszor hézagosak, azokból egyes tagok hiányoznak és így a szentírás analogiája feljogosít annak föltételezésére, hogy a tárgyunkra vonatkozó nemzetségtáblák is itt-ott hézagosak lehetnek. Így Knabenbauer (S. J.)¹ „Der Character der alttestamentlichen Genealogien überhaupt macht jede chronologische Berechnung unmöglich, da häufig Mittelglieder fehlen . . . In der Genealogie des hebräischen Textes speciell für unsere in Frage stehende Periode — zwischen der Sündfluth und Abraham — fehlt nachweislich ein Glied, mithin ist von vornherein Grund vorhanden anzunehmen, dass auch diese Genealogie, trotz der bestimmt ausgeprägten Form, in die sie gegossen erscheint, das den Genealogien gemeinschaftliche Merkmal, nämlich das Lückenhafte an sich trage. Hiedurch aber wird sie für chronologische Bestimmungen in sich unbrauchbar.“ E hézagok részben mindenesetre a másolók hibája folytán eredtek, de részben bizonyosan maguktól a szerzőktől származtak, kik e tekintetben csak az általán elfogadott szokáshoz alkalmazkodtak.

¹ A Stimmen aus M. L. 1874. I. k. 362. lapján.

A nemzetségtáblák megrövidítésének fő oka az, hogy gyakran az író idejében egyes tagok emléke feledésbe ment. Másik fő ok a rövidségre való törekvés; általánosan ismert, vagy kevésbé fontos genealogiáknál elég volt csak egy-két tagot jelezni. Sok házagot szülhetett a keleti népeknek is a zsidóknak is ama szokása, hogy az „atyá“, „fiu“, „nemzé“ kifejezéseket gyakran a legtávolabbi rokonsági fokok megjelölésére is használták.

Sokszor azért is megrövidítették a nemzetségtáblákat, hogy bizonyos symbolicus vagy szent szám eredjen a tagok számából; máskor, hogy egyes méltatlan személyek a nemzetségtáblával kirekesztessenek. Az előbbire élatans példa maga az Üdvözítő nemzetségtáblája ugy sz. Máténál, mint sz. Lukácsnál.¹ Talán nem ok nélkül gyanitunk hasonló rövidítést a vizözön előtti és utáni ősatyák nemzetségtáblájában.²

A nemzetségtáblák megrövidítése történhetett akaratlanul is a szöveg sokszorosítása közben, a másolók szeme, füle, emlékezete és ítélő tehetsége által elkövetett hibákból.

Vigouroux³ szerint a nemzetségtáblák emlékezetben tartásának megkönnyítése lett volna egyes tagok kihagyásának a célja. Mondja ugyanis: „De même que S. Mathieu a omis plusieurs personnages dans sa généalogie de Nôtre-Seigneur, afin d'avoir trois series de quatorze noms chacune, les générations patriarcales antérieures à Abraham ont pu être reduites systematiquement par un procédé mnémotechnique du même genre, à dix

¹ Az előbbinél olvasható tábláról alább szólunk. Lukácsról csak annyit, hogy 77 nemzetséget számlál, mely valószínűleg mesterséges, symbolicus célból alkotott szám.

² „Le nombre rond de dix patriarches tant avant, qu'après le déluge est bien prope à éveiller l'idée d'une combinaison artificielle, c' est à dire d'une réduction du nombre réel des générations, ménagée pour obtenir un chiffre rond ou sacré.“

Brucker S. J. a „La controverse et le contemporain“ folyóiratban, 1886. I. 391 l.

³ La chronologie biblique 22—23 l.

générations antediluviennes et dix générations postdiluviennes, c' est à dire, comme on l'a remarqué, au nombre des doigts des deux mains, qui ont été l' origine du système décimal.¹

Az ilyen rövidítés nem volt sem hazugság, sem csalás, s azért az inspirációval sem ellenkezik; mert az olvasók az ilyenhez hozzá voltak szokva, s így nem lettek félrevezetve. A nemzetségtáblák célja pedig nem követelte meg föltétlenül, hogy minden egyes iz megneveztessék, mivel a nemzetségtáblák fő célja volt kimutatni, *kitől* származik le valaki, nem pedig *hány és mennyi iz közbejöttével*. „Les omissions dans les généalogies n' éveillaient aucun scrupule chez les Hébreux. Voici pourquoi: la vérité historique qu'on se propose d'établir par ces documents c'est que le dernier personnage nommé descend du premier en ligne droite. Peu importe à ce point de vue le nombre des intermédiaires, pourvu que la ligne de descendance ne soit point faussée.”² Hasonlólag nyilatkozik Schäfer:³ „Es handelt sich nicht um die Bestimmung eines Zeitintervalls zwischen zwei Personen oder Ereignissen, sondern um den Nachweis des Zusammenhanges zweier Geschlechtsglieder.“ — Most térjünk át a tényekre, melyek a genealogiák hézagosságát bizonyítják.³

1. Ha a héber szöveg számai romlatlanok és nem hézagosak, úgy Sem 35 Sale 3 és Héber 64 évvel tulélt volna Ábrahámot. Ez pedig éppen nem valószínű.

2. Az I. Móz. 11. közlött nemzetségtáblában — mint láttuk — a LXX. egy Kainan nevű taggal többet számol. Hogy itt nem a LXX. Kainanját kell elhagyni, hanem ellenkezőleg Kainant a héber szövegbe beszurni, az kitűnik a következőkből.

a) Sz. Lukács is felsorolja Kainant. Hiába ellenve-

¹ Vigouroux La chron. bibl. 47. lap.

² Die biblische Chronologie Münster, 1879. 15. lap.

³ Nézetünk szerint a genealogiák hézagossága tény; annyit azonban csaknem kivétel nélkül minden kath. szentírástértelemező megenged, hogy hézagossága legalább lehetséges.

tik, hogy sz. Lukács ezt a LXX. fordítás után teszi; mert az sehogysem volna megegyeztethető az inspirációval, hogy a Septuaginta fordításból egy szent író hamis dolgot igaz gyanánt idézzon. S ha az inspirált sz. Lukács átvehetett volna egy positiv hibát a LXX. fordításból: mennyivel több joggal állithatnók, hogy Mózes az inspiratio daczára hézagoss — tehát tulajdonképen nem hamis — nemzetségtáblákat közölhetett régi forrásai után ?!

b) Hogy kritikai okokból véletlenül valami a szövegből kimarad, könnyen érthető; de egy egészen új tagnak beszúrása a nemzetségtáblába, úgy, hogy azon tag a megfelelő számadatok kíséretében négyszer is említették, alig képzelhető.¹

3) I. Móz. 10, 13—14. olvassuk: „Mesraim nemzé (!) Ludimot, Anamimot és Laabimot, Neftuimot és Fetrusimot és Kasluimot;“ és a 15. s k. versben: „Kanaan pedig nemzé Sidont, első szülöttjét, Heteust és Jebuzeust és Amorreust, Gergezeust, Heveust és Araceust, Sineust és Aradiust, Samareust és Amateust.“ A sz. írás tehát itt egyes embereknek (vagy népeknek) egész *népek* nemzését tulajdonítja, honnan világos, hogy itt csak közvetett és nem közvetlen nemzésre gondolhatunk. A közbeeső tagok tehát át vannak ugorva.

4. I. Móz. 29, 5. Laban Nachor *fiának* neveztetik; („Ismeritek-e Laban Nachor *fiát*?“) pedig mint I. Móz. 28, 5. és I. Móz. 24, 24. és 47. tanuskodik, Bathuelnek, Nachor fiának fia, tehát Nachor unokája volt.

5. I. Móz 46, 15. felsorolván Lia fiait és *unokáit*, a szöveg így folytatja: „Ezek Lia fiai, kiket syriai Mesopotámiában szült vala, Dinával, az ő leányával együtt. Minden *fiai és leányai* 33 lélek.“

¹ Ch. Robert (rennesi oratorianus) a La controverse et le temp. 1886. júliusi számában P. Bruckernak már idézett cikkére tett észrevételeiben, — Kainan beszúrását a 70 fordító azon törekvéséből származtatja, hogy a vízözön utáni patriarkák számát a vízözön előtti nemzedékek mintájára tízre kiegészítsék. — Aazonban ha ez lett volna a cél, sokkal egyszerűbb lett volna Ábrahámot a vízözön utáni patriarkákhoz számítani, s a tízes számot így kiegészíteni, mint egy egészen új tagot a nemzetségtáblába becsempészni.

6. II. Móz. 6, 16—20. közli Mózes saját nemzetség-tábláját. (16. v.) „És ezek Lévi fiainak nevei nemzetségük szerint: Gerzon és Kaat (Qehat) és Merari. Lévi életének pedig 137 esztendeje vala. (18. v.) Kaat fiai: Amram és Isaar, Hebron és Oziel. Kaat életének 133 esztendeje vala. (20. v.) Amram pedig Jochabedet atyja bátyjának leányát feleségül vevé, ki szülé neki Áront és Mózeszt. És Amram életének 137 esztendeje vala.” Parallel hely IV. Móz. 26, 57—59. ahol ezenfelül még olvassuk, hogy Kaat nemzé (?) Amramot.

De bármily határozott is e nemzetségtábla, az teljes nem lehet.

Ugyanis I. Móz. 46, 11. verséből tudjuk, hogy Qehat (Kaat) Lévivel ment be Egyptomba. Tegyük fel tehát a véleményünknek legkevésbé kedvező esetet, hogy Qehat az Egyptomba költözés évében született, Amram pedig Qehat életének, Mózes pedig atyja életének utolsó évében: az életkorok összegezéséből¹ csak 350 évet kapunk, mely a zsidók egész egyiptomi tartózkodásának tartamát magában foglalná, holott ez a héber szöveg szerint 430 évig tartott. Hát még ha ama feltevésünk, hogy a nemzetek mindegyike atyja utolsó évében született, hamis — a minthogy bizonyosan hamis, mert legalább Amram után Qehatnak még más három fia említettik: — úgy e szám is annyira reducálódik, hogy még a LXX. által az egyiptomi tartózkodásra számított 215 évet is alig adja ki.

Mi következik tehát ebből? Az, hogy Mózes a saját nemzetségtáblájából egy vagy több tagot kihagyott. Megerősíti e következtetést egy másik körülmény. IV. Móz. 3. és 26. felsoroltnak Lévi utódai számra 22,300 *férfit*, kiknek — ha a nemzetségtábla teljes — Lévi szép-apja (harmadfokú őse) volna; s Lévi fiai közül Qehatnak 8300,²

¹ Qehat 133

Amram 137

Moyzes 80

350.

² Nem 86000 mint a vulgata mondja.

Gersonnak 7200, Merarinak 6200 fiunokája lett volna az Egyiptomból való kiköltözés idején, daczára annak, hogy legalább a szentírás Qehatnak csak négy fiut, Gersonnak és Merarinak csak két-két fiut tulajdonit.¹

7. IV. Móz. 26, 59. írva van: „(Amram) felesége Jochabed, Lévi leánya vala, ki neki Egyiptomban született.” — De II. Móz. 6, 20. szerint Jochabed Amramnak unokatestvére volt; s ha Lévi leánya lett volna, úgy Amramnak nagynénje volna. Tehát Jochabed Lévinek nem leánya, hanem távolabbi utódja volt. — Azonkívül feltéve, hogy Lévi — ki Egyiptomba költözése idején is már férfi kora delén volt, — ez után csak ötven évvel nemzette volna Jochabedet, az utóbbi mégis 300 éves lett volna, mikor Mózeszt szülte.²

8. Józ. 7, 23. Achan — a ki Jozue alatt megköveztetett azért, mert elvett az anathemából — Zare fiának neveztetik; pedig ugyanazon fejezet 1. és 18. versének tanúsága szerint Charmi fia volt, mely utóbbi Zabdinak Zare fiának fia volt; tehát Achan Zarénak nem fia volt, hanem másodunokája (harmadfoku utód).

9. Ruth 4, 18—22. Dávid ősei Judától a következőkben vezettetnek le: (Juda), Phares, Esron, Aram, Aminadab, Nahasson, Salmon, Booz, Obed, Isai, Dávid. — Hasonló ősök vannak felsorolva I. Krón. 2. — És mégis I. Krón. 4, 1. olvassuk: „Juda fiai: Phares, Hesron, és Charmi és Hur, és Sobal,” jöllehet Hesron az előbbi helyek tanúsága szerint Judának nem fia, hanem unokája volt. — Azonkívül Ruth 4, 20—22. Nahassontól — ki Kanaan földének elfoglalása idején élt, — Dá-

¹ V. ö. Knabenbauer S. J. Stimmen aus M. L. 1874. 364. lap. — Ezen P. Brucker által is a La Controverse folyóirat 1886. márcziusi számában felhozott érvet ugyanazon folyóirat júliusi számában (362—368. lap.) megtámadta Ch. Robert rennesi oratorianus. Egyebet azonban nem ért el, mint hogy Brucker részéről a szeptemberi számban egy elmés czáfolatra adott okot.

² A LXX. szerint csak 75. — Nem titkolhatjuk itt el, hogy ha az Egyiptomban való tartózkodás idejére nézve a LXX. számát (215 év) fogadjuk el, a 6. és 7. alatt felhozott nehézségek megszűnnek.

vidig 5. nemzedék van felsorolva, a mi ezen legalább is 440 (de a Birák könyvének chronológiája szerint körülbelül 600) évnvi időszakra nagyon kevés, kivált ha meggondoljuk, hogy Dávidtól Sedekiasig szintén 440 évre 18 nemzedék esik, mint I. Krón. 3, 1—15. látható.

10. I. Kir. 9, 21. Saul magát Jemini fiának nevezi; pedig ugyanazon fejezet 2. versének tanúsága szerint Jeminitől öt közbeeső tag utján származik (Jemini, Aphia, Bechorath, Seror. Abiel, Kis, Saul), s így Jemininek hatodfoku unokája.

11. III. Kir. 19, 16., továbbá IV. Kir. 9, 20., és II. Krón. 22, 7. Jehu Namsi fiának neveztetik; pedig mint IV. Kir. 9, 2. 14. kiviláglik, Josaphatnak, Namsi fiának fia volt, tehát az előbbinek unokája.

12. I. Krón. 6, 1—8. Sadoc főpap ősei soroltatnak fel Árontól kezdve, névszerint: Áron, Eleazar, Phinees, Abisue, Bocci, Ozi, Zaráias, Meraioth, Amarias, Achitob, Sadoc, — tehát kilencz nemzedék, holott ugyanazon időre Coretól Heman cantorig (Dávid kortársáig) 18 nemzedék van I. Krón. 6, 33—37. felsorolva, a mi mindenesetre aránytalanul nagy különbség. S csakugyan Josephus Flavius¹ Sadoc ősei közül többet felsorol, kiknek neve az I. Krón. 6, 1—8. közlött nemzetségtáblában elő nem fordul, s máshol Árontól Salamon idejéig harmincz főpapot számít.²

13. I. Krón. 26, 24. azt állítja, hogy Subael Dávid kincstárőre Gersomnak, Mózes fiának fia volt. Gersom ugyan Mózes fia volt, de Subael annak igen távoli utóda lehetett, mert legalább 400 év telt el a kettő születése között.

14. I. Ezdr. 8, 3. Ezdras nemzetségtáblájában Meraioth és Azarias közt ki van hagyva hat személy, melyek fel vannak sorolva I. Krón. 6, 7—10. A kihagyás oka valószínűleg Amarias, Azarias és Achitob nevek kétszeri előfordulása, melyeket valamely másoló per error em oculi összetévesztett.

¹ Antiqu. VIII. c. 1.

² V. ö. Schäfer i. m. 16—18. lap.

15. Az ujszövetségben Máté 1, 1. Jézus Krisztus *Dávid fiának és Ábrahám fiának* nevezetik.

16. Ugyancsak sz. Máté az Üdvözítő nemzetségtáblájában mondja (1, 8.): Joram *nemzé* Osiast; már pedig éppen a sz. írásból tudjuk, hogy ezek közt még három más személy volt: Ochosias, Joas és Amasias.

17. Krisztus nemzetségtáblájában Zorobabel és sz. József közt szent Máté csak kilencz nemzedéket számít, míg sz. Lukács tizenhatsz; valószínű tehát, hogy sz. Máté néhány személyt itt is elhagyott.¹

18. A szentírásnak csaknem minden lapján előfordul e kifejezés: Israel fiai, Israel népe helyett, vagyis Israel távolabbi utódai helyett. Hasonlóképen: Juda fiai, Lévi fiai, Heth fiai, Ammon fiai, Esau fiai stb. e helyett ivadéka. Az sem változtat a dolgon, hogy a genealogia az előbbi tagról mondja, hogy az az utóbbit nemzette. Ez a szentírás bevett szólásmódja távolabbi ivadékokról is. „Hebraei — mondja Patrizzi² — quoslibet posterios etiam remotissimos nomine filiorum, maiores vero patrum nomine designabant.“ És Schegg³: „Zeugte, ist die einmal recipierte Formel der Geschlechtstafel, ohne Rücksicht darauf, ob die Zeugung eine unmittelbare oder mittelbare ist.“

Már most mi a tanulság ebből tárgyunkra nézve?

¹ Ezt tartják sokan. Így Patrizzi (Valrogernél i. m. 52. l. idézve) írja: „Velim animadvertas, probabile omnino esse, alios quoque in hac genealogia a Matthaeo fuisse praeter istos (sc. quam Ochosiam, Joam et Amasiam) tum ante Davidem, tum etiam post Zorobabelem; quum inter hunc et Josephum Matthaeus novem non amplius generationes enumeret tam etsi Lucas duplum.“ És máshol írja: „Quum nobilissima omnium inter Judaeos esset Davidis progenies, proinde nemo eam ignoraret, quumque omnibus iam notum esset Jesum ex Davide genus ducere, satis fuit rem summam enarrare . . . Neque secus coeteri historici egerunt, non modo sacri ut Esdras et scriptor Judithae (8, 1. coll. I. Par. 5, 3. sqq.) sed et alii.“

² Valrogernél i. m. 53. l.

³ Ad Matth. c. 1. Knabenbauernél Stimmen etc. 1874. I. 366. lap idézve.

Álljon itt Knabenbauer felelete:¹ „Die Möglichkeit, dass auch unsere Genealogie, von der Sündfluth bis Abraham (és hozzátehetjük, hogy a vizözön előtti is) mit dieser Freiheit, und mit dieser Zusammenfassung entfernter Namensglieder angelegt sei. Mit dieser Möglichkeit schwindet aber jede feste und berechnigte Basis zu einem chronologischen System der Bibel.“ És máshol² ugyanő írja: „Die Basis einer solchen Berechnung ist höchst schwankend und unbestimmt; du liesest im Verzeichniss Vater und Sohn, du richtest deine Berechnung darnach ein, und vielleicht ist das Verhältniss in Wirklichkeit ein ganz anderes! Vielleicht laufen hier Sprünge mitunter vom Urgrossvater auf den Urenkel! Oder wer weiss, welche Lücken und wie oft sie sich finden? Woher soll ich orientirende Anhaltspuncte nehmen, falls die Genealogie nur einmal vorliegt, und alle Mittel zu einer Controle gebrechen? Ist da nicht jeder Schritt, jeder Schluss die Wagniss, das nur jener noch über sich nehmen mag, der keine Ahnung hat von dem Characteristischen der alttestamentlichen Genealogien?“

Következtetések.

Már most megfelelhetünk ama sokat vitatott kérdésre: *van-e az ó-szöveksi szentírásnak egészben véve chronologiaja; és ha van, meg lehet-e annak alapján az emberi nem korát határozni?* A felelet attól függ, mit értünk chronologia alatt.

Ha chronologia alatt értjük azon távolságnak meghatározását, mely az eseményeket egy bizonyos, aera gyanánt felvett időponttól elválasztja; — vagy ha értjük az eseményeknek tartamuk és a köztük fekvő idő megjelölésével való egymás mellé sorolását: akkor első te-

¹ Stimmen, 1874. I. 368. lap.

² U. o. 365—66. l.

kintetre világos, hogy a szentírás egészben véve chronológiával nem bír, sőt akkor sem bírna, ha a számok eredeti romlatlanságukban fenmaradtak volna, és a nemzetségtáblák hézagosaik nem volnának. — Ugyanis a szent könyvek — a Makkabeusok könyvét kivéve — az eseményeket bizonyos aerához nem viszonyítják,¹ és sem az események tartamát, sem az azok közt fekvő időközöket mindig meg nem határozzák.

Lehet azonban a chronologia szót *tágabb értelemben közelítő időmeghatározásról érteni*. Kérdés, hogy legalább ily értelemben vett chronologia-félét lehet-e a szentírásnak egészben véve tulajdonítani.

Bizonyára lehet a szentírás egyes részeinek, s az ó-szövetség némely újabb korszakaira nézve. De a szentírásnak egészben véve, különösen pedig az emberi nem első korszakainak még ilyen chronológiát sem tulajdoníthatunk. Mert igaz, hogy az ó-szövetség minden szakára vonatkozólag találunk bizonyos időmeghatározásokat, legalább a nemzetségtáblában: de éppen mivel az illető számok meg vannak romolva s a nemzetségtáblák gyakran hiányosak, soha sem tudhatjuk bizonyosan, hogy valamely concret esetben nem olyanok-e. Ily módon minden az ó-szövetség tartamának és ebből az ember korának

¹ Vannak ugyan egyes szórványos esetek, midőn a szentírás az eseményeket bizonyos más időpontra viszonyítja, pl. a patriarchák születési éveire, (I. Móz, 7. 11.) a vízözönre, (I. Móz, 11, 10.) de ez állandóan és következetesen nem történik. Még legfőbb joggal lehetne aerának nevezni az Egyiptomból való kivonulás idejét, a mennyiben (II. Móz. 16. 1. 19, 1. — IV. Móz. 1, 1. 9, 1. 33, 38. III. Kir. 6, 1. stb.) több esemény ettől van számítva. — A királyok korában az események a királyok uralkodási éveitől számíttatnak; a fogság alatt ismét a babyloni és perzsa királyok uralkodási éveitől. A fogság utáni időben aera gyanánt használja a szentírás: a) az első templom pusztulását, b) a seleucidák uralmának kezdetét (312. Kr. e. aera regni graecorum, aera contractum. I. Mach. 13, 41.) és c) a zsidók megszabadulását a syr igától a Machabeusok által, a seleucidák 170. és Kr. előtti 143. évben. (V. ö. Ideler Handb. der Chronol. 1825. I. 529—31. és Riehm i. m. II. 1802.)

meghatározására irányuló kísérlet ingatag alapokon nyugszik.

Tehát éppen semmi felvilágosítást sem nyújt a szentírás az emberi nem koráról? Valamit mégis nyújt. Bármily ingatag az ó-szövetség hosszára vonatkozó korszámitás, mégis a szellem, mely azt átlengi, az általános benyomás, a mit a szentírás az emberre tesz, bizonyosan megfelel a valóságnak. S e benyomás az, hogy az emberi nem nem nagyon régi, legalább nem nagyon sokkal régiebb, mint a szentírásból eszközölt számítások mutatják. Mert ha megvannak is rontva a számok, ha hiányosak is a nemzetségtáblák, mégis igen valószínű, hogy sem a rontás, sem a hézagosság nem oly nagymérvű, hogy feljogosítana bennünket az ember korát évmiriadokra visszavinni a múltba. Bizonyos korlátokat tehát von a szentírás, melyeken számításainkban tulmenni komoly okok nélkül nem szabad. Hogy körülbelül meddig terjednek e pontosan meg sem határozható korlátok, azt a fentebbiek után a szives olvasó könnyen megítélheti.

Szerény nézetem szerint tehát a tudós P. Knabenbauer másokkal együtt, kissé nagyon messze megy, midőn kategorice ki mondja, hogy a szentírásnak chronológiája nincs és hogy a szentírás az emberi nem korára vonatkozó számításoknak egyáltalában semmi korlátot nem szab.¹ Nézetünk szerint igenis szab bizonyos korlátokat; de ezek elég tágasak arra, hogy köztük a józan buvárkodás eredményei megférjenek; s legfeljebb képzelődésre épített tudományos szédelgés nem fér meg azok között.

¹ „Wir können aus voller Überzeugung mit P. Bellynk Fr. Lenormant und vielen Katholiken sagen: Es gibt keine Chronologie in der Bibel . . . Es ist also der Wissenschaft gestattet, die Sündfluth um so viele Jahrhunderte hinaufzurücken, als sie mit Sicherheit beweisen kann.“ Stimmen 1874. I. 371. lap. és u. o. 362. lapon: „Es bleibt das Gerathenste einfach zuzugestehen, dass von Seiten der hl. Schrift der chronologischen Forschung und Anforderung keinerlei Fesseln angelegt, ihr keinerlei bestimmte Zeitschranken gesetzt werden.“

Másrészt azonban magam sem tagadom, hogy ha mégis az igazi, komoly tudósok részéről bizonyíttatnék, hogy e korlátok még sem elég tágasak az emberi nem multjának befogadására, még mindig lehetne, sőt kellene azokon tágitani.¹ Azonban meggyőződéseim szerint ez ideig arra, hogy a szentírás időszámítását teljesen feladjuk, elég ok nincsen, sőt nehezen hiszem, hogy valaha lesz. Ugyanezt tartja P. Knabenbauernek egyik tudós rendtársa P. Brucker:² „La plupart des apologistes, tout en admettant, qu' il n' y a pas de chronologie biblique certaine pour les premiers âges, et que par suite, il est loisible aux savants de faire l'humanité vieille de 8,000 ou même 10,000 ans, aussi bien que de 6,000 ou 7,000, ne vont pas cependant jusqu' à leur accorder une marge indéfinie.“

Hasonlóképen nyilatkozik Valroger:³ „L'écriture n' assigne pas une date précise à la création de l'homme, non plus qu'au renouvellement de l'humanité par le déluge; mais elle ne permet point de les reculer indéfiniment et arbitrairement dans les profondeurs obscures d'un passé imaginaire. En cette matière comme en toute autre, la liberté illimitée dégenère en licence et en déraison.“

Még egyet akarok itt különösen hangsúlyozni. Jól-lehet a szentírás a chronológiához bizonyos támaszpontokat nyújt, és annak határokat von: *tulajdonképen pontos és biztos chronologidja még sincsen.* Az ugynevezett „szentírási chronológiák“ tehát, melyeket némely tudós összeállít, s melyekben 3—4000 éves események idejét oly pontossággal akarja meghatározni, mintha csak a jelen század történetét írná: többé-kevésbé mind subjectiv alapokon ál-

¹ Si les savants parvenaient à prouver que la date, qu'on assignait généralement à la création de l'homme, n'est pas assez reculée, il en résulterait, que les systèmes des chronologistes sont faux, mais le texte biblique demeurerait toujours lui même hors de cause.“ Valroger i. m. 23. lap.

² La controverse etc. folyóirat, 1886. VI. k. 375. lap.

³ L'âge du monde 1869. 59. lap.

lanak, s gyakran önkényes föltevésekre, és egyik vagy másik szöveg iránti elfogultságra támaszkodnak. Legjobb esetben is csak „a szentírás alapján készített számításoknak,” de nem a szentírás időszámításainak nevezhetők. Ennélfogva az így összeállított számítások nem osztoznak a szentírást illető tiszteletben, s azokat bírálni, elítélni, vagy azoktól eltérni nem képez a szentírás és kinyilatkoztatás elleni vétséget.¹ Sőt mivel egységes hagyomány a szentírás eredeti számításáról vagy az emberi nem koráról az egyházban nem létezik, s az egyház semmiféle számítás mellett állást nem foglalt: e tekintetben a katolikus theologus sem a hagyomány tanúsága, sem az egyház szava által kötve nincs.

Ugy hiszem tehát, hogy értekezésemből kettő kitűnik; először, hogy mint más kérdésekben, — úgy itt sincs okunk a bibliát a tudomány haladásától féltetni; másodsor, hogy a profán tudományok megbízható alapokon nyugvó korszámításaival szemben — még ha egyes részek kifogásolhatók is — tulságos merev, hogy ne mondjam ellenséges álláspontot elfoglalni nincs okunk. Nem kell féltenünk mondom a szentírást, mert az inspirált könyv, melynek tartalma a hol romlatlan, feltétlenül igaz; már pedig a kinyilatkoztatott igazság a tudományos uton szerzett igazságnak ellent nem mondhat. De nem kell félni a szilárd alapokon nyugvó korszámi-

¹ V. ö. Güttler *Naturforschung und Bibel*, 1877. 313. lap. Brucker i. m. 383. lap. és Valroger i. m. 4. l. — Továbbá a protestans Riehm *Handwörterbuch*-jában olvassuk: „Was man gewöhnlich so (biblische Zeitrechnung) nennt, das ist keineswegs eine wirklich in der Bibel enthaltene und durchgeführte Zeitrechnung, sondern nur ein mehr oder weniger traditionell gewordenes chronologisches System, das auf chronologische Angaben der Bibel gegründet aber mittelst combinirender Berechnung gewonnen ist, wobei auch ausserbiblische Daten und manche bloße Vermuthungen zu Hilfe genommen werden mussten. Es wird darum gerathen sein, von den verschiedentlich modificirten Systemen sogenannter biblischer Zeitrechnung die Grundlage derselben, die in der Bibel wirklich enthaltenen chronologischen Angaben reinlich zu unterscheiden.

tásoktól sem azért, mert mint láttuk a szentírásból az ember korát pontosan és biztosan kiszámítani nem lehet; s a privata auctoritate eszközölt számításokért a történet és természetbuvárok komolyabb részének is hadat izenni valóban nem volna észszerű. Annyi volna ez — Knabenbauerrel szólva¹ — mint „uns in eine unmögliche Stellung hineinzuzwängen, und das Ansehen der heiligen Bücher auf's schwerste und unheilvollste zu schädigen.“

¹ Stimmen, 1874. 369. l.

Értelemzavaró sajtóhibák.

12. lap	17. sor	alulról	bizonyára helyett olv. vagy.		
30. "	11. "	"	29	"	" 19.
31. "	19. "	felülről	Niehm	"	" Riehm.
34. "	6. "	"	558	"	" 588.
38. "	3. "	"	5499	"	" 5199.
40. "	13. "	alulról	380	"	" 480.
42. "	14. "	"	5258	"	" 5228.
47. "	10. "	felülről	6211	"	" 6311.